

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01187472 (U)

2012

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

НОВІТНЯ
БІБЛІОТЕКА

Рис. Гнат Коцюбинський

ЖИТЬ І СЛОВО

Приймається передплата на рік 1918-ий на

„ШЛЯХИ“

ілюстрований місячник літератури, мистецтва й громадського життя, що виходить зшитками по 4—6 аркушів друку з кінцем місяця.

Видає: Видавництво „Шляхи“ у Львові.

Редактор: Федір Федорців.

„Шляхи“ мають такі відділи: а) публіцистичний, (статті на загальні теми й події українського життя), б) літературно - критичний, (поезії, нариси, новелі, оповідання, повісті, романі, драми, літературні огляди, характеристики письменників, рецензії і т. п.), в) науковий, (статті по історії, філософії, природничим наукам), г) мистецький (статті про музику, театр, малярство, архітектуру і т. п.).

Передплата виносить в АВСТРІЇ: річно К. 36, піврічно К. 18.

НА УКРАЇНІ: річно 18 карбов., піврічно 9 карб.

Адреса Редакції і Контори:

Львів, ул. Костюшка, ч. 1а. I. поверх.

B-5634

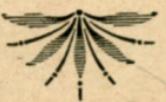
2.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

ЖИТТЄ I СЛОВО

CTATTI

НА ЛІТЕРАТУРНО-ГРОМАДСЬКІ ТЕМІ.

82 (Va) -
N N S W

ЛЬВІВ — КИЇВ 1918.

„Новітня Бібліотека“ ч. 32.

Circ. 156.293

ЛІВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И0195.099

12511

Збірка М. С. Шляхи ЯКА

Накладом видавництва „Шляхи“ у Львові
з друкарні наукового товариства імені Шевченка.

Передмова.

Заохочений приятелями видаю сю збірку, хоча й не багато довелося написати такого, що варт передруковувати. Спершу я думав зачекати, аж набереться трохи більше подібних статтей, але нехай буде й так, як є. Для мене ся збірка буде за памятку мого емігрантського життя, повного матеріальних і всякого роду інших зліднів, які досить причинилися до того, що отся книжка виходить така щупла. Аджеж писати приходилося по тяжкій праці задля шматка хліба, в ті розмірно короткі часи дозвілля, які у інших, щасливійших людей ідуть звичайно на відпочинок. Писати прихапцем, поспішаючися, щоб на час дати до журналу. Тому й вийшли сі писання не такими, як би хотілося їх бачити! Нехай отже читачі вибачать за ті хиби, які в них знайдуть. Та все ж таки, гадаю, і в тій формі, в якій вони написані, не будуть вони зайвими серед інших подібних нарисів і хоч трохи прислужаться нашій читаючій громаді думками своїми й фактами. На се тільки я й писав їх, для сього й передруковую тепер окремою збіркою. А писав я їх зі щирого серця, бажаючи поділитися з громадою своїми поглядами на наше літературне й громадське життє, до якого — здавалося мені — підхожу з іншою міркою, як робилося се досі в нашій критиці й публіцистиці. Утерті погляди, а особливо всякі сентименти в оцінці літературних і громадських фактів були мені все не до мислі, хотілося тверезійшої, реальнійшої їх оцінки, звісій й той тон

деяких моїх статтей, надто полемічних, котрий декому з наших літературних сальоновців може видатися »з-надто грубим і задерикуватим« та некоректним (пор. уваги д. А. Василька в фелетоні »Ради« 1912 р. ч. 30). Але тон сей випливав не з охоти за всяку ціну збити противника, не з особистих якихсь порахунків із ним, а з живого протесту проти його думок, яким протиставляв я свої. Тільки! Скільки не порівнюю своїх полемік з подібними полеміками у інших літературах, не бачу, щоб я переступив у чім-будь межу принятого в такім випадку літературної чесності.

Візьмім, напр., більше знану нашій громаді російську літературу й пригадаймо хоча б полемічні статті Писарєва або полеміку між народниками й марксистами. Порівнянне, гадаю, не вийде на мою некористь. І справді, двічі доводилося мені полемізувати — з д. Євшаном і д. Єфремовим — і обидва рази боровся я тільки з думками противника, з світоглядом його, не зачіпаючи його особи й не насміхаючись над нею. Своє відмінне становище як у сих статтях, так і в інших старався я завсігди уґрунтувати за поміччу річевих аргументів. Чи то полемізуючи з ким, чи то пишучи про когось, я все шанував даного чоловіка, як робітника літературного або громадського, хоч би й не поділяв його думок або інакше задивлявся на його діяльність, ніж досі було в звичаю. Певна річ, що не міг я писати спокійним тоном літописця, бо я ж не викладав про діла давнину, а говорив про сучасне або недавнє, звертався до громади з своїми думками, пропагував їх і боронив. Мене не щікавила особа противника, не ходило його переконати, йому прищепити свій погляд. Се була б даремна річ — чоловіка не переробиш, свого світогляду йому не накинеш. Перед своїми очима мав я все читаючу громаду і до неї властиво звертався з своїм словом, перед нею обстоюючи свою думку, своє розуміннє річи.

Тому не мало був я здивований відповідю д. Єфремова на мою критику, яка з'явилася спочатку в фе-

летонах »Ради«, а потім у окремій збірці.¹⁾ Нетерпимий тон сеї відповіди, особисті насоки, смішні причіпки, включно до ламентацій з приводу очевидної друкарської помилки, взагалі тон ображеної амбіції, яка за всяку ціну хоче висміяти, виклити противника, відсудити його від чести, рації й всякого значіння, не дала мені змоги тоді реагувати на неї. Ніякovo було відповісти людині очевидячки непритомній від лютості, смішно було збивати ту маню великоності, якою перейнята була антикритика д. Єфремова. Аджеж суть її була тільки в тім, як смів я, мізерна комаха, »до сього часу автор кількох бібліографічних оглядів та рецензій« критикувати його — славнозвісного на всю соборну Україну критика і публіциста! Розсердивши до псс plus ultra, д. Єфремов завізвав навіть редакції, щоб були обережнішими з друком моїх праць, повних, мовляв, скандалічних помилок, а мені звелів просто мовчати: швець, знай, мовляв, своє шевство, а критикувати знаменитого автора »Історії укр. письменства« не потикайся!

На таке dictum не лицювало реагувати, тим більше, що за мене і без того промовляли — як се не дивно — сам д. Єфремов і його адвокат д. Василько. В згаданім вище своїм фелетоні д. Василько, хоч і як неприхильно віднісся до моєї статті про »Історію« д. Єфремова, мусів однаке признати, що виступив я »з досить солідним науковим апаратом, а власне з запасом фактичного знання«, підійшов »з підготовкою і умінням до історично-літературної праці«, а моя рецензія, хоч і не скрізь, а таки »влучає в дійсно слабі місця« »Історії українського письменства« д. Єфремова. А знову д. Єфремов у своїй »Історії«, яку я критикував, зволив вичислити й мое скромне імя серед тих »молодих працьовників на полі публіцистики та літературної критики, що друкують свої твори в періодичних виданнях« (див. ст. 457 першого її видання). Отже перед своєю

¹⁾ Див. С. Єфремов, З нашого життя. „Рада“ 1912, чч. 80 і 85 або розд. VII та VIII-ий його збірки „За рік 1912-й“, Київ, 1913.

критикою міг я фігурувати поруч О. Грушевського, В. Доманицького, Д. Дорошенка, М. Євшана, М. Порша etc., які чайже не належать до літературних шевців, а по ній відразу став саме шевцем над шевцями.

Як помирити одно з другим, не вгадаю. Є се ма-
будь одна з таємниць того »субективного методу«,
яким послугується в своїх писаннях д. Єфремов.

Свого часу, повторюю, особистий тон полеміки д. Єфремова не дозволив мені відповісти йому, але тепер, передруковуючи свою критику, мушу спинитися *sine iā et studio* й на тих закидах, які він їй робить, не зва-
жаючи на лайки ображеного в своїм самолюбстві пись-
менника.

Як відомо, я протестував головно проти того,
щоби розглядати історію літератури з погляду визволь-
ної ідеї, як се робить д. Єфремов. Певна річ, що мож-
на поглянути на дії письменства і з такого погляду,
— сього ніхто не перечить, та се вже не буде
історія, а своєрідна філософія літератури. Се
вже швидче вивід з цілого ланцюга розвитку, а не
картина його. В історії літератури ходить передовсім
про аналіз, про розбір творів, зрозуміннє причини
їх повстання, звязок їх між собою й з тими умовами
часу й осередку, в яких вони повстали.

Тільки такий розгляд і дасть нам історичний
образ даного письменства, а не що інше. Інакше
все зілеться в одну якусь повиту імлою (в данім разі
»визвольною«) сіру масу, за якою не побачиш тріпотіння
живого життя, котре роздирається ріжнородними, про-
тилежними змаганнями й інтересами. Так, зійшовши
на найвищий шпиль гірського кряжа, зобачиш дов-
кола купу шпилів, що тягнуться хмарою навколо
тебе, а гори як такої, індивідуальної не вздиши! По-
бачиш сині смуги лісів, долин і ланів, а щоб доглядіти
їх прикмети, мусиш братися до далековиду. Так і в істо-
рії літератури, треба оглядати її явища не з високості
якогось абстрактного погляду, а взятися за прозірну
трубу аналізу: тоді тільки доглянемо битте їх живчи-
ка. Інакше буде се все, що хочете, тільки не історія
письменства. От про се я й розводився в своїй кри-
тиці субективного методу д. Єфремова.

І даремне д. Василько закидає мені, що я помішав методи досліду з методами викладу. Як що можна говорити взагалі про дослід в »Історії« д. Єфремова й про методи цього досліду, то кожний безсторонній чоловік мусить признати рацію саме мені, а не д. Василькові. Не можна говорити про таку мою вину навіть тоді, як станемо на тім становищі, що в сій »Історії« жадного досліду нема, а є просто виклад з візвольного погляду — й тільки.

Скорійше на адресу д. Єфремова повинен був д. Василько звернути свої докори і від нього домагатися такого розмежування. Нехай би був д. Єфремов ясно й виразно перевів се в своїй передмові, коли обмірковував »загальні методологічні підстави« своєї книжки. Поки цього він не зробив, доти закиди д. Василька висять у повітрі, бо мусимо ж ми брати методологічні міркування д. Єфремова так, як він їх розуміє, себто саме за метод досліду — за »субективний« очевидно метод, не чекаючи на нове видання »Історії«, де д. Єфремов має »розгорнути й уґрунтувати методологічну сторону, яка, звістно, була найбільш дошкільним місцем у цілій книзі¹⁾ — цінне признання, що вимовно говорить про слушність моїх »шевських« закидів.

Треба сподіватися, що він уґрунтует саме свій субективний метод і запротестує вкupі з »справжніми ученими проти того, щоб історію письменства прилучати до наук«, доведе, що »не може бути об'єктивного історично - літературного досліду, як нема й цілком певних, об'єктивних методів для його«. Таке бодай говорить він у своїй відповіді на мою критику (пор. »За рік 1912-й«, ст. 87). А що не всі справжні учені сеї думки, то вільно й такому профанові, як я, бути теж в гурті »справжніх« учених, що повстають проти суб'єктивізму в історично - літературному досліді, й разом з ними уважати працю, перейняту суб'єктивізмом, за звичайну суб'єктивну маніпуляцію, за довільне натягання фактів до вподобі якомусь напередузитому, тенденційному погля-

¹⁾ Пор. ст. I - у вступу „Од автора“ до найновійшого видання »Історії укр. письменства“ (Київ 1917).

дові, або в найкращім разі за свого роду історичний дальтонізм — однаково, свідомий чи несвідомий.

Поки ж що д. Єфремов у своє оправданнє по-кликується на академіка Веселовського. Ось що читамо в його »Історії«:

»Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом — отим елементом свободи, як каже академік Веселовський, наповнюючи старі образи, показуючи людям нові стежки до кращого і повнійшого життя — письменство справляє незмірної важі визвольну функцію.¹⁾ І от з цього погляду — навчає мене д. Єфремов — і Шекспір і Достоєвський служили визволенію людини. Образи Шекспіра »попирили сферу людського життя, пояснили багато дечого з того темного, що живе в душі людській, і збагативши круг переживань людини, зробили й досі роблять житте її чистішим, кращим, вільнішим«, а Достоєвський »поза всякими соціальними й політичними формулами поставив гасло просто людини, оправдання людської гідності« (див. »За рік 1912-й«, 78—79 : розвівка скрізь д. Єфремова).

Не спорю, великі твори, не зважаючи на тенденції їх авторів, служать поступові, йдуть на користь і тих людей, для яких навіть не призначалися. Я й сам, між іншим, відніс се до певної міри в своїй критиці, коли говорив про те, що писання старих наших письменників пізніше пішли, незалежно від їх волі, на користь мужицькій справі. Д-р Єфремов учепився з тріумфом за сю фразу, думаючи, що сим уже мене спіймав. Але се тріумф передчасний! Годючися бо до певної міри на такий погляд, я все ж таки й досі не можу пристати на те, щоб історію письменства розглядати під кутом цього погляду, бо, повторюю, не буде се історія письменства. В історії письменства треба бачити цілого автора,

¹⁾ Пор. ст. 9 нов. вид.: сей уступ наводить д. Єфремов також і в своїй антикитиці на тим більше мое „посрамленіє“ (див. ст. 78).

яким він був для свого часу, не забувати за дійсні тенденції й наміри його творів.

Не можемо ж ми, напр., говорючи про Л. Толстого, дивитися на нього тільки крізь призму д. Єфремова, забуваючи за ту його громадську тенденцію, яку виявляв він у своїх писаннях, не лише публістичних, а й белетристичних. Ми й без того знаємо, що сі писання посунули наперед і громадянство в Росії й цілу людськість, причинилися до вселюдської культури і т. д., але хочемо від історика довідатися, яке їх місце в літературі, за що ними і в них боровся великий письменник. І приглянувшись до них, побачимо й таке, що й задержувало поступ, спиняло його, побачимо з одного боку певну реакційність їх для свого часу (»непротивленіє злу« то що) й з другого — залежність їх від тодішніх обставин, звязок їх з реакцією 80-х років.

Тільки очевидно не треба розуміти сього звязку по філістерськи!

Але вернімо до »найширшого розуміння« д. Єфремова. В своїй відповіді він закидає мені, що я не дочитав до кінця згадану вище цитату і, вхопивши за слово »визвольний«, звузив се розуміннє додатком »соціальний«. Але я й не думав звужувати, тільки спробував розшифрувати те »найширше розуміннє«, виказати його складники. »Національно-визвольний« складник вичисляє сам д. Єфремов, а соціальний випливає природно сам собою і я зовсім не потрібував його вигадувати, а лише називав його по імені.

Д-ій Єфремов сердиться за се на мене і в своїй відповіді присягається, що сього складника (соціально-визвольну ідею) він »не тільки не висуває, а навпаки — всуває її в своє »ширше визволення людини, як людини«. »Од щирого серця протестую проти такої дурниці«, каже він (»За рік 1912-й«, ст. 77—78). Не вмер Данило — болячка задавила! Дурниця ся чайже не моя. По дурному тільки змагається д. Єфремов із-за слів — »всуваю, не всуваю«, бо всує се змаганнє, раз фактом зостається, що згадана ідея є і мусить бути в тім найширшим розумінню. Не моя вина, що

д. Єфремов, ухопивши за вислів академіка Веселовського, страшенно згіперболізував його думку й зробив єю гіперболізацію міркою »фактів і подій українського письменства на протязі його довгої історії«. Справедлива сама по собі, в своїм натуральнім розумінню, думка Веселовського не може мати і не має абсолютноного значіння. Крім того відноситься вона не лише до змісту, а й до форми творів, удосконаленнє котрої також збагачує наше духове життя, що раз збільшує гамму естетичного, розширюючи наше розуміннє й відчуваннє прекрасного й тим також підносячи нашого духа, роблючи його вільнішим. Та на жаль література складається не з самих великих творів, які дійсно ведуть людськість наперед і формою своєю і змістом, і не все ці твори в своїм часі мали таке величезне значіння, яке осягали пізнійше в міру поступу громадянства. Є їй було натомість багато таких, що з тої чи іншої причини користувалися успіхом, не вважаючи на неособливий часом зміст або форму. І нехай сі твори й як нуждені на теперішню нашу мірку, але коли вони відповідали настроєві і уподобанню сучасників, ми мусимо їх згадати, не боячися, що хтось вибиває тиме тобі очі »бібліографічною сверблячкою«.

Початки галицько-українського письменства були також нуждені, але д. Єфремов чайже не буде лаяти Драгоманова, що він сю нужденість виказував. Нужденний і Кл. Зиновій, але не може ж і д. Єфремов позбутися його з своєї »Історії«, як і взагалі віршописання XVII—XVIII в., хоч тепер у нас є багато віршописців, які далеко краще віршують, ніж сі їх прашури, а яких однаке ми вже не беремо до історії літератури.

На те і є історія літератури, щоб уважала на час і обставини. Через ненормальне становище нашого слова у нас не гурт великих талантів і доводиться не раз на першім місці ставляти таких письменників, що в сусідів може б і зовсім не згадали про них у своїх літературах. Оцінка творів письменства в його історії все мусить бути відносною, а не універсальною. Не дурно ж і починається ся історія у всіх народів властиво не з творів літературних, а просто таки з книж-

ності. І для історика нашої літератури відкрити якогось нового віршомаза ХVІІІ в. має не аби яке значіння, бо збагачує наші відомості про сей глухий період, дає зайве зерно для зрозуміння пізнішого розквіту нашої літератури.

Ще один приклад. Недавно відкрито забутого поета початку XIX в., В. Масловича, що писав між Котляревським і Гулаком-Артемовським. Для д. Єфремова може бути він мало-приємний, але для історика літератури має свою вагу саме тим, що був другим в ряді наших людей, що почали друкувати свої твори по українськи. Все це добре розуміє й д. Єфремов, однаке важиться на сміхатися з мене, що я »нашилюю в своїй шухлядці« »письменства рідного невдатних раків« — ріжких »писарчуків поганих вірш«, бо се, мовляв, »не література, а макулатура« (»За рік 1912-й«, ст. 80).

Я й не кажу, що се література, і не кажу, що ними треба спеціально займатися. Але згадка про них має своє значіння (хоч би парою — двома слів) для зрозуміння обставин, в яких жили й писали більші письменники, особливо коли сі писарчукі підтигають, нехай і фальшивими голосами, в унісон своїм значнішим сучасникам. Адже сим творять вони компанію для талановитіших співців, виразніше підчеркують позицію останніх, свідчучи про певний загальний настрій серед громади, настрій, який відбивався в письменстві. Не слід маловажити і дрібниць, як що вони можуть докинути якусь цеглинку до зрозуміння певної сторони літературного явища, до вияснення того громадського осередку, в якім повстало се явище. І особливо історик укр. літератури не може нехтувати сим з огляду саме на історичні обставини нашої літератури, які викривили її розвій, відбилися на силі й чисельності її представників. Будь вона в цасливіших умовах, могли б ми перебирати, бо мали б до вибору країні й сильніші таланти. Тим більше, кажу, щоходить про початкові стадії нашого письменства XIX в., коли й піг'мей, що писав по українськи, міг щось важити, бо писало взагалі небагато, а тим більше, коли твори

сього пігмея знаходили відгук у громадянстві, відповідаючи його настрою.

Тому то й не минали таких голосів усі наші історики, так що, коли д. Єфремов хоче глумитися з моїх уваг, то нехай поглузує за компанію і з них, от хоч би з Дашкевича, який також не минув нелюбих д. Єфремову писарчуків.

І ще одно: серед таких писарчуків було чимало людей з іменем, людей заслужених в історії нашого відродження. Се ще одна причина, щоб не гербувати їхніми голосами. Не про самих же Сомових та Яцимирських згадую я, а й про Бодянського, Максимовича, Глібова, то що, не кажучи вже про созвучні голоси признаних поетів, як от Гулак-Артемовський або Метлинський. Д. Єфремов соромязливо мовчить про се в своїй відповіди, як і взагалі замовчує все те, де слухність моїх уваг очевидна й для його однодумця д. Василька. Зате дає волю своїй правдиво-шевській пасії в лайках на мою адресу. Слухність сих лайок нехай оцінить безсторонній читач, порівнюючи мою критику з його писаннями.

Очевидно не міг я в журнальний статті перейти докладно цілу методологію »Історії« д. Єфремова, переглянути всі перли, які в ній знаходяться. Се зрештою й не було моїм завданнем, як не було і не могло бути мосю цілю писати нову історію літератури зного погляду, як того хоче від мене розгніваний д. Єфремов. »Я розумію, каже він, що можна збудувати історію письменства й на такій базі, про яку говорить д. Дорошенко, і вона, як методологічний спосіб, цілком натуральна і законна, аби автор умів свій метод прикладати до діла — до студіювання подій з історії письменства. Та от лихо: останнього якраз і не вміє робити д. Дорошенко« і т. д. (»За рік 1912-й«, ст. 86).

Але ж мені й дійсно не треба було свій метод »прикладати до діла« самому, бо не я, а д. Єфремов писав історію письменства, а я лише вказував на його промахи.

Я може й цілком не потраплю написати історії письменства, та се ще не значить, щоб мої уваги над-

історією д. Єфремова не мали рації. Моїм завданнем було стежити за тим, що я вважав хибним в його історії, — тільки, а не писати свою. А стежучи за сими хибами й збиваючи їх по дорозі, я *volens-nolens* мусів з своїми увагами »розбігатися по всіх усюдах«, як каже д. Єфремов, мусів їх класти там, де ті хиби покінчить. Зібрати всі ці хиби до купи, вичерпати їх усі до решти й протиставити їм своє розуміння, не було ані моїм завданнем, ані в моїй змозі, хоч би вже з недостачі часу. Каюся, що не всі квітки красномовства »Історії укр. письменства« визбирав, але думаю, що досить і того, що виказав. Тут однака муши бодай навести ще одну її перлину на втіху шановної громади та на здивування доказ, як дивиться д. Єфремов на письменство. »Письменство —каже він — повинно (sic!) розкривати творчі основи духа народнього на цілу його (чию?) широчінь і глибочінь, служити показчиком, куди й до чого простує дана порода людська, як вона на завдання людини дивиться і як визначає свої стосунки до життя у всіх його сферах«, воно »повинно бути національним, тобто духову істоту цього народу виявляти« і т. д. (»Історія укр. п.«, ст. 5) — знову як бачимо, патетична фраза, дуже приваблива, але занадто універсальна й субективна. Та реч не в тім, а в тім, що свідчить вона не мало й про розтіч методологічних основ д. Єфремова. А що сі основи не дуже трівкі, признається, як уже згадував я вище, сам д. Єфремов.

Се признання свідчить як найкраще про слухність моїх виводів і повертає в нівець усе обурення нашого амбітного історика. Але є й другий слід моєї критики. В перших виданнях запевняв д. Єфремов безапеляційно: »Українське письменство ніколи не вихвалаю кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення«, тепер же пристінув бодай невеличке обмеження: »Хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому« і т. д. (див. ст. 456 третього вид.). Добре є се! Але кінчить все ж таки тим самим пеаном: »І надій цих (на людськість) ніколи не зраджувало оце-

м у жицьк е, повне подвижництва й мучеництва, глибоко і непохитно в самих основах своїх демократичне письменство» (*ibid.* ст. 458). А знову в розділі XIII-м »Письменство за часів лихоліття« ось що каже наш непоправний ідеаліст: »Не вважаючи на всі страхи, що доводилося пережити Українцям, окрушини українського письменства під військовий час не одбили в собі жахливих мотивів завойовницького патріотизму, не виявляють агресивних тенденцій і навіть почуття нерозважної, такої зрозумілої за даних обставин, помсти за подіянну кривду. Навпаки — вищою людяністю обвіяно багато з тих новітніх творів українського письменства, що з'явилися під ці часи загального здичавіння і потоптання всього людського на землі« (ст. 448).

Дуже благородно сказано, але на жаль деякі твори авторові мабуть не були доступні, бо тоді сю фразу довелося б стилізувати трохи інакше, додавши щось і з помети, і з чорно-жовтого патріотизму і синьо-жовтого шовінізму, то-що. Раджу д. Єфремову до 4-го видання перечитати напр. отсі оповідання: О. Кобилянської, Щира любов (»Військовий листок Штрифлера. Пільна часопись«, Відень, 1916, ч. 17), Т. Лежогубського, З під низької стріхи (Календарь львівської »Просвіти« на р. 1918 і окремо). Б. Лепкого, Зрадив (»Вістник Союза визволення України« 1915, ч. 9—10), Д. Лукіяновича, Під свій прapor (Львів, 1917) і А. Чайковського, Воєнні оповідання (Львів, 1917).

На сім кінчу свою відповідь на відповідь д. Єфремова й кінчу тими самими словами, що й першу свою статтю: історія його, хоч як не годжується з її основним тоном, своє діло зробить — причиниться до пізнання рідної літератури й збудження національної свідомості в широких масах. І нехай д. Єфремов не дивується сьому, як якісь мої непослідовності (пор. »За рік 1912-й«, ст. 84). Певна річ, його книжка далека від тої наукової правди, як я її розумію, повна того патосу, який мені патоку нагадує, але на підручник до будження національної свідомості серед ширшої громади вона цілком надається.

Хоч і є в пій трохи з Пушкінового »тьмы низкихъ истинъ намъ дороже нась возвышающей обманъ«, але як відомо з Святого Письма: не всяка убо ложь в ложь поставиться, тим більше, що людськості прикрашена правда д. Єфремова не пошкодить, а нашому народові все ж вийде на користь і така історія, як його. Тож, як би від мене залежало, я б навіть наказав читати її по церквах замість апостола. Було б се дуже душеполезне діло, тим більше, що тоном своїм і високим штилем вона до такого читання вельми і вельми надається.

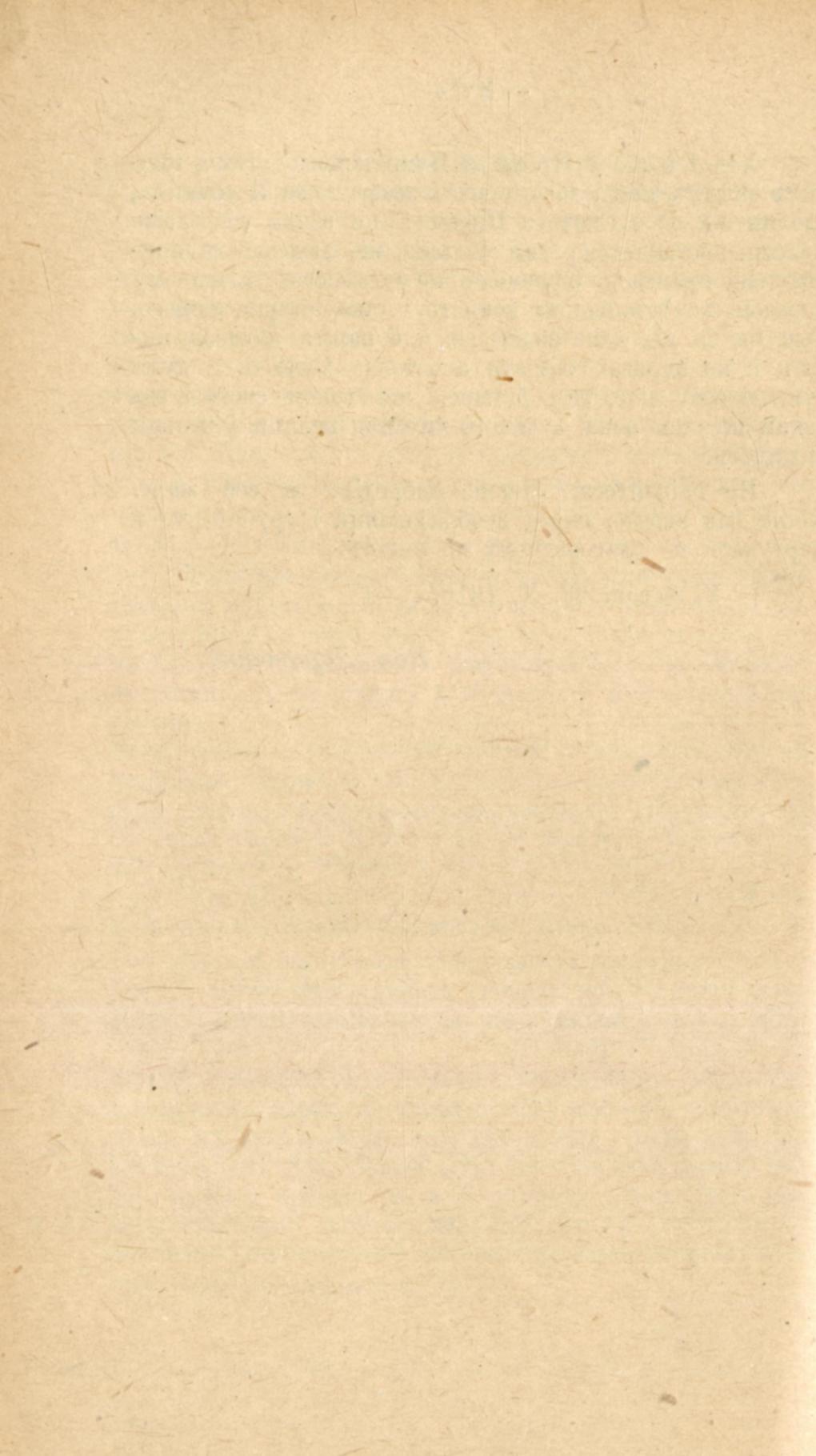
Не гнівайтесь, однаке, добродію, за сей жарт. Шевці, як знаєте, народ необразований і грубий, то й жартувати по благородному не вміють.

У Львові 22. X. 1918.

Вол. Дорошенко.

До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження.¹⁾

(З приводу праці д. С. Єфремова „Історія українського письменства“).

Недостача суцільного курсу історії української літератури відчувалася вже давно, бо крім галицько-українських шкільних підручників наше громадянство не мало жадної книжки, де був би представлений повний образ розвитку рідної літератури. Я не забиваю, розуміється, за працю Огоновського, але цінна нагромадженням у ній матеріялом, вона все ж таки не може задоволити всіх тих вимог, які до історії літератури ставляться, та й, правду сказавши, тих вимог не задовольняла вона навіть в момент выходу з друку. Крім того вона вже давно вичерпана. Правда, останніми часами зроблені були деякі проби заспокоїти пекучу потребу громадянства, але з випущених досі у світ книжок лише „На-

¹⁾ Первісно друковано в „Літ. Наук. Вістнику“, т. LVI (1911, кн. 11, ст. 473—509) під заг. „Нова історія української літератури“. Стаття писана з приводу 1-го вид. книжки д. Єфремова і передруковується тут сливе без змін, ик без змін вийшло й нове видання самої історії д. Єфремова. Очевидно відсилачі скрізь подано до цього останнього видання.

рис" покійного Ів. Франка становить певну цілість, хоч і уривається на 1890 році, даті очевидно зовсім припадковій, — інші дві: Б. Лепкого і Ол. Грушевського, які обіймають якраз протилежні стадії розвитку — початкову і сучасну, тільки про частину нашого письменства говорять.¹⁾ Тепер маємо нову пробу, „Історію українського письменства“ д. Єфремова, що вийшла отсе вже в третім незміненім виданні (перше з'явилось в 1911 р.). Очевидно книжка відповіла потребі. В праці д. Єфремова наша публіка дісталася досить повний і ясний образ цілого нашого руху на полі літературнім, — образ написаний живо і займаючо, з звичайною у автора легкістю пера і популярністю викладу. Признаємо се тим охочійше, що нескрізь годимося з освітленнем, яке дає автор, та не поділяємо основних його думок.

Як і слід було сподіватися, новійшому письменству присвятив д. Єфремов найбільше місця: з 13 спеціально історії літератури присвячених розділів — 6 трактують про часи нові й новіші. Два розділи (передмова і розд. XIV — закінчення) присвячені загальним увагам, становлючи теоретичну частину праці. В передмові автор виясняє свій погляд на історію літератури взагалі, й історію української і поділ її на періоди зокрема, спиняючи ся коротко на дотеперішніх наукових дослідах над нею і пробах критики, а в послідовні ще раз підчеркує основні риси нашого письменства та вказує на його вагу і вартість. Ось зміст основних розділів книжки: I. Письменство княжих часів, II. Письменство литовсько-польських часів, III. Письменство драматичне, віршове й історичне, IV. Народня поезія,

---

¹⁾ Про всі ці три книжки див. вищу замітку „Нові книжки по історії укр. літератури.“

V. Котляревський та його школа, VI. Письменство 20—30 років, VII. Шевченко, VIII. 60-ті роки, IX. Національне відроджене й рух у Галичині, X. 70-ті роки, XI. 80-ті роки, XII. 90-ті роки і XIII. На початку нового віку.

Трудно, розуміється, винуватити автора за короткість того чи іншого розділу, за малу увагу до того чи іншого літературного факту чи письменника. Очевидно хотілося б, щоб усе було як найповніше, але в теперішніх рамках книги цього не можна було зробити, тому всякі такі закиди треба полищити. Можна висловити лише побожне бажання на будучість, щоб у дальших виданнях розділи присвячені старому письменству не були такі конспективні, а новійші часи знайшли ще більше уваги, особливо Винниченко, котрого гріх трактувати так коротко і так однобічно, як се робить автор. За мало уваги присвятив д. Єфремов і Галичині, особливо новійшим часам, про що не можна не пожаліти, і т. і.

Здається д. Єфремову хотілося не стільки докладно представити старі часи, скільки взагалі їх притягнути для виказання давності й неперервності розвитку нашого письменства. Цікавило його видко найбільше нове письменство часів т. зв. відродження, більш відоме йому і любійше, як старе, котрим перед тим він спеціально не займався, а котре мусів завести до своєї історії хоча б уже з самих педагогічних так мовити мотивів.

Тому не дивно, коли в перших розділах своєї праці автор мало оригінальний, хоч і вміло ховає їх компілятивність поза гладкою, одноманітною, невпинно біжуchoю мовою, чого так бракує, напр., кострубатому начеркові д. Лепкого, але чим далі, тим більше помітні оригінальність викладу і певність вислову: автор тут, як то кажуть, у себе вдома. Але й розуміючи всю незмогу ширшого трактування річи, мушу таки закинути

певну побіжність в огляді XVIII в., де ряд фактів проминув д. Єфремов. Укажемо хоча б на пропуск „Басни о стрекозѣ и муравьѣ въ южнорусской редакціи 1743 г.“, поданій О. Левицьким в „Кievск. Ст.“ 1902 р. кн. 10, або дуже інтересного „Отвѣта малор. козаковъ украинскимъ слобожанамъ“, *ibid.* 1884, кн. 11, і т. д.

Таких пропусків з самої лише „К. Стар.“ можна назбирати доволі.¹⁾ Ходить тут розуміється не про те, чи показана дана річ у списі літератури, з якої ніби-то користав автор, а про промовчаннє її в самім викладі, що вже значнійший огріх, бо тут і найменьший факт літературного значіння має велику вагу для пізнання сього ще так недавно темного періода нашого письменства, а тим більше факт, що — як побачимо далі — противиться основному поглядові автора на наше письменство.

Цілу історію нашого письменства ділить д. Єфремов на три періоди: I. Доба національно-державної самостійності (до з'єднання з Литвою й Польщею), II. Доба національно-державної залежності і III. Доба національного відродження. Дві перші добі діляться ще на дві частині — розвитку й занепаду.

Поділ сей, як кожний поділ, очевидно річ відносна: живе життє трудно загнати в рамці. Бо коли з одного боку граничні рамці стираються, то з другого нескрізь вони і сходяться (Україна державна, Галичина й Буковина, Угорська Україна). Та хоч нескрізь рамці сі визначені органічним розвитком самого письменства і неоднакові принципи покладені в основу поділу, проте на нього можна пристати.

Як укладає автор цілий матеріял в осібні поодинокі розділи, ми вже бачили і деякі свої

¹⁾ Порівняй напр. ст. 63—68 „Систематич. указателя „Кievск. Ст.“ (Полтава, 1911 р.).

уваги що до цього подамо низше, а тепер спінимося взагалі на способі трактування предмету д. Єфремовим.

Три чинники зложилися на се, а не інше трактуваннє: найсамперед очевидно загальний світогляд автора, далі погляди його на історію літератури та її завдання і нарешті ті звички, які виробилися у нього як у літературного критика і які він і до своєї „Історії“.

Загальним світоглядом своїм д. Єфремов наближається до так званої „суб'єктивістичної школи“ російської поступової течії, найвидатнішим представником котрої був покійний Михайловський.

„Суб'єктивісти“, як відомо, не доцінюють значення матеріального, спеціально соціально-економічного чинника в життю людськості, висміюючи погляд своїх противників — „об'єктивістів“ на залежність культурних відносин, духового життя від тих продукційних, господарських відносин, які панують серед громадянства. Тому, розуміється, даремне було б чекати від д. Єфремова, щоби він змалював нам факти духового життя нашого народу на тлі тої суспільно-економічної еволюції, яку він переходив.

Про „надбудову“, очевидно, й мови не може бути. Але з огляду на те, що навіть і не „ученикам Маркса“ впадає в очі залежність від себе ріжних сторін життя людського, можна було б чекати, що для освітлення певних літературних фактів автор не цуратиметься й фактів соціально-економічних та політичних. Та основний „ідеалістичний“ тон світогляду мимоволі відбився на методології твору — в більшості випадків літературні явища трактуються самі по собі, незалежно від тих життєвих обставин, що їх викликали. Навіть спасенна теорія „взаємозалежності“ всіх сторін „живого життя“, в яку вдаються деякі

„дослідники“, цураючись економічного матеріалізму, але чуючи, що ідеї не з повітря беруться, не знайшла тут свого приложения і автор, заявивши в своїй передмові кілька разів, що мовляв „письменство відгук життя людського, кость від кости і плоть від плоти його, що творці слова — діти життя і в своїх творах усіма сторонами одбивають його впливи“ (ст. 8), в дальшім викладі не старається послідовно перевести сю тезу і виказати на конкретних явищах літературних сей вплив „життя“, так що нераз ідеї, які винаходить д. Єфремов в нашім письменстві, в його „Історії“ висять ніби в повітрі, а творчість письменника стає незрозуміла, не кажучи вже про те, що в багатьох випадках те зрозуміннє або пояснення літературних фактів і причин їх повстання, яке дає автор, є або невірним, або невистарчаючим.

Замість давати історію літературного розвитку, замість наукового досліду причин і обставин його, д. Єфремов дає просто характеристику літературних творів, перейняту властивим усім його літературним розправам публістичним духом. Свого часу я мав нагоду коротенько схарактеризувати загальний характер д. Єфремова — критика,¹⁾ а тепер мушу сказати, що від критика недалеко відійшов і історик літератури. Се та сама „критично-мисляча індивідуальність“, що старається за помічу своїх писань ширити „одвічні“ ідеали „справедливості, істини й добра“, та доводить „демократичність“ нашої „мужицької“ (слова д. Єфремова) літератури й „право“ її на істнування. Від сих „жалісних“ слів про „правду“ і „голос совісти“, про „служеннє народові“ і таке інше в „Історії“ д. Єфремова аж кишишь!

Ся сентиментальна публістичність трохи дражнить читача, що волів би об'єктивне представленнє літературної еволюції, з якого б уже

¹⁾ Див. низше „З нашої літературної критики“.

само собою виходило те, що повинно бути цілю праці, — виказаннє необхідності повстання нашої літератури, органічності її розвитку. Тимчасом у автора бачимо нераз саму лише голу „словесність“.

Замість виказання реальних причин, що викликали певні літературні явища, що змушували письменників так, а не інакше писати, — автор розводиться про „потяг до правди, неустанне шуканнє“ її у письменника, „про віру його, що „правда переможе“ (211), про те, що „совість заговорила“ і люде раптом перемінилися (170) і взагалі про „голос совісти“, який чується в нашім письменстві (11), — словом продукує безліч загальників, які не тільки не вияснюють річи, а самі ще потрібують вияснення: чому-ж заговорила та „совість“, якої саме „правди“ шукає письменник?! Тимчасом ті поняття, якими операє автор, маючи зміст дуже змінний і відносний, нічого не вияснюють, а прикривають лише недостачу всякого вияснення.

Кінець кінцем замість історичного трактування предмету бачимо у д. Єфремова самі - но чисто літературні нариси перейняті властивим йому публіцистичним духом, — нариси, з прикметами яких наші читачі давно вже знайомі. Не дивно, очевидно, що сила призвища змусила д. Єфремова внести й до історії літератури манєру літературно - критичних його етюдів, а дивнійше, що він сю манєру пробує навіть увести у вищий закон історично-літературного трактування річи, положити в основу методології. Що при тім почуємо у нього інші слова, які ніби натякають на більш наукову методу, то се не повинно замилювати нам очей.

Викладаючи в передмові свої погляди на історію літератури і її завдання, автор дуже широко спиняється на потребі „громадської“ оцінки літературних фактів, надаючи сій саме, а не іншій оцінці істотного значіння. І з автором можна

би погодитися, колиб він дав об'єктивне мірило для сеї оцінки. На жаль замість неї д. Єфремов висуває перед нами таку-ж саму суб'єктивну мірку, якою страждають і естетичні оцінки, бо з розгому плигає на свого улюблена коника — „боротьбу за індивідуальність“ і скаче на нім аж до кінця своїх методологічних заміток.

Виступаючи оборонцем гнетених і покривдженіх, він і в історії письменства хоче бачити тільки свої ідеали, ідеали визвольні, очевидно. Ціла історія письменства (і то не тільки нашого) представляється йому лише крізь призму сих ідеалів. Власне через те так він і противиться естетичній оцінці, що не вірить в народолюбність голубокровних оцінників, через те й доводить він потребу розгляду творів при світлі історичних обставин, в тіснім звязку з життєм (див. ст. 6—9). Але справедливо відкидаючи провідну нитку виключно естетичних, по необхідності суб'єктивних і мінливих поглядів („вирвані з свого ґрунту, отих історичних обставин, твори при світлі мінливих естетичних теорій сучасності стали б якожуть недовідомою загадкою без жадної надії коли небудь її зрозуміти“, ст. 6) — автор не вміє знайти іншого, більш надійного шляху, бо вся його історичність, всі слова про звязки письменства з життєм при докладнійшім розгляді показуються несправденою обіцянкою і провідна нитка, яку врешті він подає, не менше довільною і мінливою. А саме д. Єфремов пропонує взяти за таку провідну нитку ідейне надбання письменства і якраз певне надбання очевидно, бо як виявляється далі, саме визвольна ідея має бути сею ниткою.

Простежмо аргументацію автора. Письменство — відгук життя, воно має відбивати те життє і чим краще справляє воно сю функцію „показувати й одбивати живе життє за тих чи інших історичних обставин“, тим більша життєва сила і вага його. І те тілько письменство варте (sic!)

сього наймення, яке відбиває життє на всю широчінь та глибочінь, яке служить пульсом громадських змагань, а найперше громадське змаганнє — се визволенне людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування, отже визвольна ідея повинна стати основою всякої літератури (9—10)... Вкінці доходить автор і до другої нитки того самого клубка — визвольно-національної ідеї (10). Розуміється все це в „найширшому розумінні сього слова“, як раз-поз-раз застерігається автор. Таке широке (та ще й без означення сеї широкости) розуміннє справи є очевидно додіною лазівкою для автора, в котру він завжде може скочити при кожнім найменьшім закиді — чекайте, добродію, що се ви, — та я ж „в найширшому розумінню“ і пішла писать губернія!

Але й найширше розуміннє не врятує нашого історика. Бо передовсім уже саме вишукуваннє визвольної хоч в як широкім розумінню ідеї являється елементом звужуючим поле розшукування. Се раз. Щоб там ні казав автор, але коли він в своїм творі стежить лише розвій визвольної ідеї чи ідей в письменстві, то ми так і назовемо його книжку: се не історія української літератури, а історія розвитку абсоліціоністичної думки в укр. літературі, або розвій національної свідомості, чи визвольно-національної ідеї в укр. письменстві, чи як ще там, а не історією його ідей взагалі (історія письменства, каже д. Єфремов на іншім місці, єсть історія ідей, а не ідеї, вона „повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість і виявлялись у письменстві“, див ст. 6—7), отже й ідей ріжких, ворожих собі навіть.

Сам же автор каже, що письменство являється найпершим засобом в боротьбі людської особи „за свою індивідуальність“ (9), „за визволенне з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування“ (*ibid.*, трохи

вище), або — скажім — просто за існуваннє, за життє. А що людина, як відомо д. Єфремову, бореться не лише з мертвою природою або звіром, але й з своїм таки братом, чоловіком, то коли один противник береться за духову зброю, то й другий не марнуватиме часу. А що борються люди звичайно не сам на сам, а в громаді, в групі, чи в клясі, то й мусимо, значить, говорити про боротьбу в життю, а тим самим і в письменстві, й напрямів, ідей групових, клясових. Отже модифікуючи відому формулу Тена, можна сказати, що завданнєм історика повинно бути — викрити соціальні підстави й пружини творчости, виказати, яку печать поклав на творах даної доби чи письменника „час“, себ то загальні соціально-економічні, національно-політичні і культурні відносини, і „осередок“, себ то кляса, стан, заняття. Тільки сей шлях від об'єктивних причин до їх результатів спасе нас від об'єктивних маніпуляцій над історично - літературним матеріялом і позволить нам як слід зрозуміти хід літературного розвитку, повстаннє і еволюцію літературних явищ, себ то приведе нас до наукової історії нашої літератури. Шлях же, який пропонує нам д. Єфремов, зовсім непевний, не вяснить він нам одних фактів, закриє перед нашими очима другі, переіначить треті і т. д., ergo він і ненауковий.

Соціально - визвольна ідея,¹⁾ яку висуває д. Єфремов, коли близьше приглянемося до тих творів, з яких він її вивів, потрібуватиме цілого ряду застережень, котрі позбавлять сю ідею її уні-

¹⁾ Сього терміну, правда, не вживає д. Єфремов, але ми маємо право вживти його для означення тої боротьби за індивідуальність, про яку він — розводиться. Адже ж ся боротьба — се ж ніщо інше, як боротьба соціальна, бо має на меті кращі умови соціального існування („визволенне з пут і кайданів“ etc.) і відбувається не в пустелі, а в суспільних рамках, в громаді, в середовищі соціальнім.

версального значіння. Лишиться тоді сама національно-візвольна ідея, круг котрої ніби обертається все наше нове письменство. З першого погляду воно так ніби і є, але тільки з першого погляду. Яке б величезне значіння ні мало наше письменство для національного визволення нашого народу, для розвитку і зросту національної свідомості його, проте се значіння не треба перебільшувати, а особливо не годиться сю національну ідею закрашувати одною якоюсь фарбою. Рідне письменство, очевидно, являється зброєю в боротьбі нації за істнування, але ріжні люди надто ріжно орудували сю зброєю, ріжно розуміли не лише шляхи до національної волі, а й саму сю волю, щоб ми могли обмежитися на загальнім констатуванню самого факту „служення“ письменства інтересам нації. І те ще сказати, що в інших обставинах і у інших людей зброя ся дістає інше призначення, ніж те, яке надавали їй її творці в момент її винаходу і її ужиття.

Сього не вільно забувати істориків, тимчасом д. Єфремов про се забув. І вийшло так, ніби автор „Історії Русов“ і його товариші розуміли „національно-візвольну“ ідею так само, як скажім, кирилометодіївці, або як тепер ми, а ми очевидно, як д. Єфремов і його сопартійники!...

Висунувши сю ідею і вишукуючи її скрізь і всюди, д. Єфремов проте не дав нам навіть історії зростання сеї ідеї, тої еволюції, яку вона у нас переходила...

Певна річ, можна зрозуміти той натиск, який кладе автор на національну-візвольну ідею. Адже аж до останнього часу, протягом усієї московської неволі, саме в письменстві й скуплювалося ціле національне життє.

Легко було отже прийти до виключних думок про наше письменство та поставити во главу угла якраз національну ідею. Тим легше, що

становище нашого народу довго було дуже виключним не лише в Росії, а й в Австрії. Але виключність цього становища ще не управнює історика до односторонніх міркувань над задачами досліду нашого письменства. Тим більше, що і се становище не все було однаковим і мінялося з часом, так що треба стерегтися бути надто суб'єктивним в оцінці того становища, а особливо не накидати виводів зроблених зі становища в якимсь періоді іншим часам.

Очевидно напр., що положення нашого письменства в Росії по 1847 р. зовсім інакше, ніж перед тим, так само, як у 80—90 рр. інше, ніж у рр. 60—70-их, а вже зовсім інакше було в останніх часах. Смішно було б, колиби ми, памятаючи удари закона Юзефовича, розглядали цілу історію нашого письменства лише під враженнем цього закону і тих наслідків, які він за собою потяг для нас. Тимчасом у д. Єфремова помітно саме такий суб'єктивізм. І виводи зроблені з неісторичного суб'єктивного розгляду він узагальнює й кладе в основу дослідів над кожним письменством.

Чи вірно се — сказати не трудно. Візьмім хоч би „сусідню словесність“, як казав Куліш, — російську тоб то. Чи те, що довгий час опозиція урядові могла проявлятися лише в літературі, може дати нам право трактувати сю літературу тільки з цього боку і поза протестом проти абсолютизму не бачити тих суспільних сил, що творили сю літературу? Чи можна забувати ріжниці між сими громадськими течіями, ігнорувати союзників і оборонців уряду і тих груп, на які він спирається? Не доглянути поза спільним „загально-національним“ значеннем літературного протесту спеціальних мотивів кожної осібної групи?

Трудно звести до одного знаменника преображеній зміст чи сеї літератури, чи будь котрої іншої світової, як побачимо далі. Не можна того робити і з нашим, хоч би становище його було

ще гіршим, а зміст значно вузший і біднійший. Хто був діячами його? — пани-поміщики, полу-панки, ріжночинці, попи, селяне, багаті і бідні, кріпостники і бувші кріпаки, „кавалери“ ріжних орденів¹⁾ і люде, що носили кайдани... Сама ся обставина, помимо всього іншого, повинна б стимати чоловіка від надто поспішних і рисковитих узагальнень!

Яке ні єсть наше письменство, а все ж не може воно вкластися в ті рамці, що справив для нього д. Єфремов в своїй надто вузькій характеристиці його. Приглянемося ж ближче до його поглядів.

Найсамперед натикаємося на „домагання“ (sic!) від літератури. „Визвольна ідея, каже д. Єфремов, повинна (façon de parler, розуміється! В. Д.) стати основою всякої літератури, підвищеною для діяльності кожної людини на цьому полі“ (9).

Опускаючи універсальний характер цього твердження, яке очевидно заключає не імператив — се лише так висловлюється автор, — а вивід, попробуємо приложить його до нашої літератури і зараз же спіткнемося хоча б напр. об Квітку, котрий при всім сентиментальнім народолюбстві своїх творів соціального лиха — панщини не чіпав, як се й сам д. Єфремов признає („соціальні кривди не істнують для нашого письменника“, каже він), а в „Листах до любезних земляків“, як знаємо, проповідував не дуже то визвольні ідеї. А ще ж д. Єфремов оминув російські писання Квітки, котрі теж чимало дають для ха-

¹⁾ З біографії Котляревського знаємо й факт, що противиться цитаті д. Єфремова з Лесі Українки про наших поетів, ніби „ніхто не спускався з найвищого трону, щоб їм уділити хвали“ (Див. напр. „Український Вѣстникъ“ 1816 р., липень, ст. 93; пор. ще „Отзыв“ Дашкевича, ст. 38). Та й загалом про оди, станси та кайдани говорити так, як говорила се Леся Українка, буде справжньою licentia poetica.

рактеристики письменника. Отже вже у одного тільки письменника з соціально-візвольною ідеєю стоїть не так, як би може хотіли ми. А ще є й політичні ідеї. І тут не все гаразд. Д. Єфремов не спиняється (все через свою згори взяту тенденцію) доладу на сій справі і не виясняє нам монархизму старих наших письменників та російського їх патріотизму, хоч матеріалу міг би мати до схочу: і для Котляревського, і Квітки, й Артемовського, й Бодянського, і інших. Цікаве се явище обминув він, лише сконстатувавши його побіжно, а над самими проявами його в літературі перейшов до порядку дневного саме через їх неестетизм. Де й естетичний прінціп вискочив! А все це через те, що всі такі і їм подібні факти не підходять до заготовленої згори формулки, отже й к бісу їх, добре, що оправданнє є: міра краси мала!

„Письменство, бачте, скрізь (розбивка моя. В. Д.) виступає оборонцем покривджених, утіхою од життєвої буденщини, — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за короминуще й буденне вболівати, а добувати високого, вічного з окружин життя, запалює його тим святым незадоволеннем із сучасного, що невпинно жene людськість уперед“... (5).

Все це дуже гарно й благородно сказано, але — вибачайте! — зовсім невірно, бо нема тут усієї правди про письменство, а лише частина її. Сей панегірик письменству, як побачимо далі, розминається навіть з тими фактами, які наводить в своїй „Історії“ автор, не кажучи вже про ті, яких він або не знає, або тенденційно замовчує. А таке д. Єфремов говорить і взагалі про всяке письменство!

Так і хочеться спитати д. Єфремова, чи вчився він в російській школі, чи не знає він часом співця богоподобної Феліци, та інших одописців, віршуваннє котрих так усім нам, бідним

учням російської середньої школи давалося в знаки?

А в нашім письменстві — че здібав він часом похвальних слів, панегіриків, од та всяких інших славословій? І не треба залазити за далеко в глиб нашої історії, — ще до недавніх часів, — а в тім, що я кажу! — ще сливе й досі в Галичині стрінєте такі славословні оди. А що їх було давнійше — боже мій, — загляньте лише до бібліографії Ів. Єм. Левицького. Навіть сам покійний Франко согрішив був такою одою, написавши в 1875 р. „Стих в честь Єго Високо-преосвященства митрополита Йосифа Сембрата-вича“.¹⁾ Очевидно нескрізь був тільки сервілізм і підлизництво, але й се не міняє сути справи: не всі письменники говорили таке, що може сказати чоловік того складу ідей, яким є напр. д. Єфремов.

Як обережним треба бути з загальними висновками, покажуть отсі приклади.

Ми святкували нещодавно столітній ювілей народин Маркіяна Шашкевича, шануючи його заслуги перед нашим відродженням. Але як би ми помилилися, колиби вложили свій зміст в ідеї Маркіяна, колиби наділили його теперішнім світоглядом!

Певне тепер не кожен зпоміж нас буде надіятися на „добрих владнувателів“ подібно авторові передмови до „Русалки Дністрової“ та не підпишеться під „Голосом Галичан“, який видав „відновитель Галицької України“. Д. Єфремов пам'ятає, мабуть, сей уступ:

22. 8. 1911
22. 8. 1911

„Мудрість вічна, доброто прекрасна,
Що з віку водиш світи воздухами,
Що ублажаєш народи царями,
З котрими весь рід, вся сторона щасна“?

¹⁾ Згадаймо ще його „Цісарську сльозу“¹¹ з р. 1895, яка також не зовсім лицює до теорії д. Єфремова.

А тимчасом той самий поет сказав нам при-
спомінні слова :

„Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова ей не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюблієм?“

— слова, що під ними підпишеться кожний, „хто руське (українське) серце має“, без огляду на його соціальні та політичні переконання. Кожний, хто не стидається, що він Русин-Українець, хто гордий своєю принадлежністю до рідного народу, разом з Шашкевичем скаже „Русин я си з роду, тим ся величаю“...

А знов Антон Могильницький хиба не вставляє в „Слово о повинностях к царю і отечеству“ таку сентенцію :

„Каждай народ, хоть бы дикий,
Любить свой родинный край,
Любить отцівські язики,
Свою мову і звичай“ і т. д.,

додаючи вкінці :

„Та же руський язык милий
Колись в чести красно цвів,
Колись князі говорили,
Нині власність простаків!

Ним колись великі царі
Становили брань і мир,
Ним колись світлі бояре
Оздобляли князів двір...“

Згадуються при сьому знову вірші Шашкевича, як то вітер на могилі підслухував стару бувальщину :

„Про давні літа,
— Про давні часи,
Як слава гула
Світом в-округи,
Про руських батьків

Бояр, князів;
Про гетьманів, козаків..."

І М. Устиянович не тільки співає (в „Соєдненими силами“) про те, як „на блаженнім єй (Австрії) престолі юность силов потрясає і криваву мятеж побіджає“ (себ то угорську революцію), він може „снити о щастю і козацькій славі“ („До Зорі Галицької“) та питати: „Чия ту землиця?
Чия ту мати? Чия ту столиця?“ („До Перешиблян“).

Як бачимо, оборона рідної мови сполучена була з симпатіями в сучасності і згадками в минулому, далекими від того ладу ідей, який любий д. Єфремову і одномишенникам його.

Тож памятаючи історичні заслуги письменників, мусимо ми проте бути обережними в загальних виводах і всю суму літературного надбання не валити суміш в одну купу, як се робить наш історик.¹⁾

„Мотив правди, вічне шукане справедливості голосно і не змовкаючи бренить у всьому нашему письменстві, од запальних посланій Вишенського до спокійної філософії Сковороди...“ і т. д. (ст. 456), каже д. Єфремов і додає: „українське письменство ніколи не вихвалає кривиді насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — ці мотиви органічно огидні і чужі йому, непохитному заступникові за зневолених і окривджених, жалібникові за людину“ (*ibid.*).

Чи ж не варто йому пригадати зацитовані у його ж таки „Історії“ (ст. 220) отсі рядки з „Думок“ Метлинського, в яких поет, радючи не лізти в панські хороми, бо „там не чувати дідівської мови“, вказує дорогу іншую:

¹⁾ Чималу вязанку чорно-жовтих „Patriotica“ галицько-укр. письменників подав Ів. Глібовичъкій у збірці під заг. „Австрійско-рускі патріотичні стихи“, Чернівці, 1890 (Зміст її див. на ст. 19—20-й II-го т. „Матеріялів до укр. бібліографії“, вид. Наук. Т-ва ім Шевченка, Львів, 1910).

„Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятій кости...

Або в морі
На просторі
Цареві служити,
Славоночки собі шукати,
Ворогів губити,
Та щоб наших було знати! („До вас“).

а знов у іншім місці питаеться, чого нам ще
треба, адже:

„Є в нас віра, царь і мова
Г чимало нас Словен,
Все своє в нас...“ („Самотні співці“).

Чи таке „шуканнє правди“ задовольнить д.
Єфремова?

А ще ж не треба забувати про „Пожар Мон-
скуї“, де Метлинський каже, що ся пожежа

„Із рідного краю, мов зірка мітлою,
Всю нечисть — чужину змела, —

нечисть — се Француз, що „із Німцем побратав-
ся, край наш псував“. Але „як же царь загомо-
нів“, як кликнув людей боронити „рідний край“,
то тоді:

„І козацький гострий спис
В ребра ворогів поліз:
Як од коси покоси, ворог до землі лягав,
Кровю чужую землю поливав і полоскав...“

А скільки „класних“ патріотичних віршів
у Артемовського-Гулака! У віршу „До Терешка“
єднає він певний український патріотизм [Білий
царь нас голубить: „звелів не рекрута, а козака
з нас братъ“] з казенним і з тим більшою охотою
лає Ляхів за повстаннє:

„Бач, ярипудова збентежилася Ляхва,
Бач, гирі, бач, чого віскрявій заманулось“

та радіє, що Паскевич (Полтавець родом) з пов-
станців „видавив весь жир“. Цілий ряд патріотич-
них віршів написав Артемовський також з приводу
кримської війни: „На побіди Росіян над Турками“

в 1853 р.“, „На розбиттє Турків в Азії“, „Рада султанові“, нарешті „До химерних Пранців“, що „розсвербілись“ підцьковані „Ягличванцями“, — все вірші в дусі російських лубочних „потреотических“ писань з приводу першої - ліпшої війни Росії з сусідами (згадаймо хоча б російсько-японську або недавні виступи проти Німців і Австрійців).

Та Артемовський був не один. Як відомо, цілий ряд Українців виявляли свій російський патріотизм українським словом.

Орест Сомов видає з приводу повстання 1831 р. „Голосъ Украинца при вѣсти о взятіи Варшавы“ (Спб. 1831), де друкує „Лист од Українца до Ляхів“, в котрім винуватить їх за бунт і бажаннє „у царя шаблями Україну — Київ одібратъ“ та радіє, що Паскевич,

„Любий синъ козацкой слави,
Якъ за Хмельницкого було“,

здавив повстаннє.¹⁾

Подібного роду вірші писав також Василь Раставецький в своїй „Критиці польського царства“ 1832 р. (див. замітку „Малорусская политическая сатира XIX в.“ „Кiev. Ст. 1887, кн. 6—7, ст. 510—522).

Струна урядового патріотизму звучить і у О. Бодянського в його „Козацькій пісні“, писаній „по случаю возстановленія Малороссійских Козацкихъ полковъ 6 мая 1831 года“. Поет кличе козаків швидче відгострювати щаблюки та йти скорій на Ляхів, щоб показати, що

„Ще не забули ми Богдана,
Козацького свого Гетьмана,
Якъ з військомъ вінъ їхъ тормошивъ,
Якъ їхъ, де ні піймавъ, душив...“²⁾.

¹⁾ Див. цілий вірш в „Русск. Филол. Вѣстнику“ 1909, кн. 2, ст. 286—287.

²⁾ Друкована в „Молвѣ“ 1833, ч. 99 під псевдонімом

Патріотичні вірші з приводу кримської війни друкує О. Яцимирський (див. „Бенькетъ для непрошеныхъ гостей и до землякивъ“, Спб. 1854), де росказує історію України і щастє її під білим царем: хто хтів — учився, хто орав землю, хто мав волів — чумакував,

„А бідний в наймитах трудився,
Ніхто ні кому не мішав,
Бо батько царь за всім дивився“ (14).

Але сю ідилію порушили собачі Французи та Англичани і вірші очевидно кличуть земляків на бій крівавий, святий і правий проти ворогів.

Перекладчик євангелія на українську мову (отже вікопомного в історії українського письменства діла, що має велике демократичне значіннє), Ф. Морачевський також уславився московським патріотизмом, видавши книжку віршів з приводу кримської кампанії: „До чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 54 роках“ (під псевдонімом Ф. М.), в котрій, обертаючись до Французів і Німців, грозить їм:

„Адзус заморські голтьяпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втрено кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотивши ся на низ“.

Подібні ж вірші надрукував він у „Кіевскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ 1854 р. I взагалі в тодішніх офіціяльних і близьких до уряду часописях з'явилися патріотичні вірші укр. мовою, напр. Ваненка „Дадимо прочухана“ в „Моск. Вѣдом.“ 1854 рр., якогось Ос. М. в „Київських Губ. Вѣд.“

А. Бода-Варвинець (див. В. Каллаша, Изъ истории малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка. — „Киевск. Ст.“ 1900, кн. 4, ст. 156).

того ж таки року.¹⁾ Г таких голосів в тих часах було розуміється ще більше.²⁾ Навіть наш байкарь Л. Глібів теж віддав дань часу, умістивши в ч. 46 „Чернігівських Губ. Відомостей“ 1855 р. патріотичний вірш „Остапова Правда“ — „по поводу прохода дружинъ Московскаго, Нижегородскаго и Владимиrскаго ополченій чрезъ городъ Нѣжинъ“, — на тему „нехай розуміє і трусицься ворог“. „Безконечную и подлую лесть русскому оружію“, як називав се Шевченко, виспіував в довжелезних укр. віршах Афанасієв-Чужбинський в „Русскомъ Инвалидѣ“ (див. Шевченко, Твори, т. II, ст. 181). Крім того Афасієв написав багато „патріотичних віршів по російськи, які зібрано IX томі його „Собранія Соч.“ в осібнім відділі „Русский Солдатъ“ (ст. 41—145). Пізнійше маємо монархічні вірші Максимовича з приводу польського повстання 1863 р. („Царь дає народу волю, а Ляхи бунтують“).

Байдуже, що були се голоси здебільшого „писарчуків поганих вірш“. Поруч з призначеними діячами нашого письменства маєть значіннє такі великоності, як згаданий Яцимирський, як брати Карпенки з нечисленними плодами своєї ріжноязичної музи — з усіми тими „Барвінками“ та „Ландишами України“, від котрих не пахне зовсім квітками, а смердить буряном,³⁾ як

¹⁾ Див. „Мова старшыны до громады“ (Кiev. Ст.“ 1902, кн. 10, док., ст. 15—17), пор. ще В. Науменка, Ф. Морачевский и его литературная дѣятельность (*ibid.* кн. 12).

²⁾ Див. напр. ще „Три малорускія пѣсни изъ періода Крымской Кампанії“ — „Кiev. Ст.“ 1886, кн. 4, ст. 795—798.

³⁾ Пригадуємо слова Шевченка про сі „твори“, в листі до Б. Залєского (1856 р.): Звідки ти взяв сі вялі, позбавлені всякого аромату „Кіевские Ландышы“? Бідні земляки мої гадають, що своєю чудовою мовою мають вони право не лиш писати всякую дурницю, а навіть друкувати! (Твори, т. II, ст. 394, вид. Яковенка). Отже у сих „соловів України“ стрічаємо таку оборону укр. мови:

Семен Метлинський, брат Амвросія (псевдонім Родина)¹⁾ etc.

Вторючи своїми незграбними голосами богам і півбогам нашого літературного Парнасу, вони краще підчеркують урядовий патріотизм останніх.

Але ще пара прикладів.

„Є в нас батько — царь ясніший,
Він для нас найпредобрійший,
Присягали ми на його:
Будем йому угождати,
Кров до каплі проливати
За батька-царя свого“,

каже автор „Оди на вигнаннє Французів з Росії 1812 р.“ і кінчить:

„Слава Богу — Господеві,
Слава руському цареві,
Слава князям і грапам,
Слава руським всім народам,
Храбрим руським воєводам,
Вірним Росії синам!“²⁾

„Хто гордус своїм краєм
І нехтує родиною,
Тому треба дать нагаєм
Або добрє дубиною“.

Так відповідав Г. Карпенко якомусь добродієві, що в листі до нього повставав проти писань українською мовою. Карпенко стойть за укр. письменство і боронить укр. мову від закиду, що вона „простонародна“ (див. „Ландыші Київської України“, т. I, Спб. 1848, ст. 44).

¹⁾ С. Родина, Мова з України. Київ, 1858. Тут подибуємо величання царя Миколи I. Се однаке не перешкоджає авторові бути укр. патріотом і бажати певної „національної волі“ для нашого народу. Про С. Метлинського див. у Петрова, Очерики, ст. 159—161, де наведено й один його вірш „Начаток весни“ з дуже характеристичним описом весняної ідилії пана-кріпостника, коли

„І ранком теплим, напившись чаю,

Пан вийде веселок своїм крестьянам“ (ст. 160).

²⁾ Див. „Двѣ малорусскія оды эпохи Наполеоновскихъ временъ (1807—1812). „Кiev. Ст.“ 1886, кн. 1. Д-й О. Левицкий, котрий подав сі оди, висловив здогад, що писав їх батько нашого відродження, Іван Котляревський,

В 1807 р. друкує Гр. Кошиць-Квітницький в ч. 9-м „Вѣст. Европы“ „Оду, сочиненную на малороссійскомъ нарѣчіи по случаю временнаго ополченія“.¹⁾

З пізнішого часу маємо й уаргументуваннє цього монархизму. О. Корсун в приписках до своїх перевіршувань „українських повірь“ поучує нас такечки:

„Так коли вже й маненька сім'я без батька он-так-о бідує, то де вже такому народові, як ми, обйтись сиротами з матірю? Адже нас усіх, що говоремо по-наському, більш десяти тисячів тисяч: ка-зна, як і перелічить!... То куди ж таки нам жити без батька?! Воно хоч бач і теє... та ні! — все-таки лучче, як на коню узда, а биля волів погонич; бач, воно, як-то лучче і коню і волам: кінь не попаде у яму, а віл не зломе рогів — усе ж таки лучче!.. Так так-то: дякуйте Господу милосердному, що Він не заставив нас сиротами, що Він дарував нам Рідного Батьку, Царя Православного!“²⁾

„Спасибі, каже він далі, Гетьману Хмельницькому, що добре нараяв дідам нашим; спасибі ж і дідам, що послухали Гетьмана...“ „Тільки Москалі та ми і вимолили собі у Господа щастя і теперички пануємо за царем правовірним...“ А ті

але спершу С. Пономарев (див. його замітку в „Кiev. Ст.“ 1886 р., кн. 4, ст. 809—811), а згодом Н. Шугуров (*ibid.* 1895, т. 50, ст. 1—4) довели, що автором цих од, принаймні другої є Петро Данилевський, котрий видав її в брошурі „Ода малороссійского простолюдина на случай военныхъ дѣйствий при нашествіи Французовъ въ предѣлы Россійской Имперіи въ 1812 году“, Спб. 1813, ст. 22. Згадаймо однаке такий уступ з перелицьованої Енеїди:

„Вельможн! Хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха

I в руки всіх oddатъ катам“. (Пісня IV, вірш 96 „Руска Писъм.“ Т. I).

¹⁾ Пор. Очерки Н. Петрова, ст. 21.

²⁾ „Сніпъ“. Українській Новорочникъ, рікъ первій, Харків, 1841, ст. 211.

сердеги, що в Німця, Сербины, Чехи та Червонорусьці — горе їм, пани в їх не говорють уже по-простому, по своєму, а усе по німецькому, цураючи ся всього рідного (*ibid.* 212).

Вислів своєму урядовому патріотизму дає Корсун і в віршу „Велика Панихида“, де повторюючи мотив Метлинського про „Свічку велику — матусеньку Москву“, яку трохи вище називає „нашою ненею“, славить „вірній діти — Великої Нені, Божої віри щити правовірні, Царству й Цареві незрадній слуги“ (ст. 225).

Се очевидно не перешкоджає йому бути й українським патріотом. В віршу „Старі Пісні“ він говорить, що, згадуючи старі пісні дідів старих, він згадує й самих дідів, „що мали вуси та чуприни“. Сі пісні, як та горілка, „що-рік, то все становиться смашніше“, але коли від горілки чоловік може заснути, то „від вас не сплять, старі пісні!“ (228)

Та оповідаючи про старих дідів, як вони „з треклятих недовірків шкуру іздирали“ (Корсун),¹⁾ та славлючи „батька Богдана, — як Польщу він колись трощив, де ні піймав Ляхів, — душив“ (див. О. Бодянського згадану вище „Козацьку пісню“ або „Наські українські казки“), наші патріоти, як бачимо, в сучасності переносили сю славу на кого-иншого, на всі лади виспівуючи: „Боже, буди покровитель!“

Оповідаючи про Квітку, д. Єфремов розводиться про те, що „стаючи вже самою мовою свою на ґрунт щиро - народній, демократичний, українське письменство повинно було й сюжети брати щиро - народні, й демократичну, народолюбну ноту тягти в обробці тих сюжетів“ (ст. 209). Не знаю, чи назве д. Єфремов „Громъ побѣды раздавайся“ та обстоюваннє кріпацтва — щиро-народніми сюжетами? Тимчасом той самий

¹⁾ „Очерки“ Петрова, ст. 139.

Квітка все це робив на превеликий жаль д. Єфремова.

Для нього Квітка „на все кругом дивиться очима непоправного романтика, що в своїй душі утворив собі якийсь ідеальний лад і міцно за його держиться“ і тільки трохи низше зволить д. Єфремов признати нашого поміщика і маршалка (предводителя дворянства) „жертвою панського походження й становища“ та, осудивши його „громадську низькоокість, відкинути всю його моральну науку“ (214).

На наш погляд замість осуду і відкидання треба було б уважніше спинитися на сій „низькоокості“. З огляду на те, що д. Єфремов лише побіжно з болем серця зачіпає соціальні й політичні погляди письменника, що так розминаються з „демократичною“ і трохи не республиканською „укр. ідеєю“, я позволю собі заститувати деякі уступи з ріжних писань нашого сентиментального письменника. Отже найсамперед нагадаю, що про кріпацтво Квітка писав не лише в своїх „Листах“, як думає д. Єфремов. У „Сватанню на Гончарівці“ Квітка в уста Уляни вкладає таку хвалу панщині: „А чим панщина страшна?.. Так усі-то, — крий Боже! — як-то хвалиються, що як добре за панами жити!“ (ст. 35). Те саме говорить і солдат Скорик: „А вот как я хадил па паходам, так видал, што і у Франції, і у Туреччині, і у Рассеї за пам'щиками крепакам житъ добро€“ (ст. 84).¹⁾

А в тім, із поміщицькими — рабовласницькими поглядами „Листів“ знайомить нас і д. Єфремов. Не спинився лише він як слід на монархизмі сих „Листів“. Тимчасом в них Квітка голосить до своїх любезних земляків проповідь на тему: „Бога бійтесь, царя чтите“. Молітися, каже він, за царя

¹⁾ Цитую по виданню 1836 р. (Сватанье. Малороссийская опера въ трехъ дѣйствіяхъ, Харків, 1836).

раз-у-раз, лягаючи і встаючи, дома і в церкві, бо „як Бог на небесах, так він у нас на землі“. Та не лиш молітесь, а й слухайте його і поставлених від нього начальників, бо інакше вийдуть „замішательства, непорядки“ (див. Сочиненія, Т. II. Харків, 1887, ст. 309—310).

Взагалі „Листи“ — се цілий кодекс пансько-поміщицької морали зовсім далекої від якого-будь романтизму. Квітка висловляв думки й погляди всіх взагалі властителів душ. Здibaючи сі місця у Квітки (або подібні їм у інших), мимоволі пригадую собі ентузіастичні слова д. Єфремова: „Любов до рідного краю і народу, бажаннє добути їм людські умови істнування (розб. моя, В. Д.), дати сьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь — ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльності“ (10). Правда, д. Єфремов зараз заявить, що письменство „мусить бути в що·найближших звязках із життєм, з даною (д. Єфремов пише з московська „данною“) формою громадських стосунків (9), але я не помилуюся, коли скажу, що під тими громадськими інтересами й пориваннями, якими на його думку мусить бути закрашене письменство, мислити він якраз созвучні йому визвольні, демократичні ідеї. Та вернімося до Квітки. Про монархизм нашого повістяра свідчать також його російські статті, див. напр., „О слободскихъ полкахъ“, або „Городъ Харьковъ“. Ось як він висловлюється з приводу відвідання Харкова царицею в 1836 р.: „Сыновья, завидовавши отцамъ своимъ, лобызившимъ руку Екатерины Великой, чрезъ 50 лѣтъ, в той же самой залѣ, съ тѣмъ же вѣрноподданическимъ благоговѣніемъ и восторгомъ удостоились лобызать руку Государыни Императрицы Александры Феодоровны“ (Соч., т. IV, Харк. 1890, ст. 489).

Як вірний підданий, Квітка інакше й не міг сказати про польське повстаннє 1831 р., як те,

що читаємо в його повісті „Божі діти“: „Ляхи, ні з чого більш, як з жиру, показили ся мов собаки, та з дуру, мов з печі, задумали відбиватися“ (Соч. т. II, ст. 231).

І такого урядового патріотизму можна знайти в творах Квітки ще значно більше. Згадаймо напр. іще хоча б оповіданнє „Добре роби — добре й буде“ і т. д.¹⁾.

Чи маю ще згадувати вірш „Славянам“, розшуканий проф. М. Стороженком в архіві Департамента Поліції серед паперів кирило-методіївців — пригадуєте:

„Слава, честь тобі во віки,
Орле наш двоглавий“?²⁾

Писав се очевидно не Шевченко, як думав Стороженко, але все-ж писав се „свідомий“ Українець.

Навіть у П. Чубинського можна знайти не зовсім підхоже до тої формули, яку д. Єфремов уложив для українства. Раджу йому заглянути до „Сопілки“ симпатичного Павлуся (Київ 1871 р., ст. 12).

Про Куліша я вже й не згадую, — з його писаннями д. Єфремов ради собі не дасть. Стільки нагрішив „гарячий“ Куліш проти трафарету, уживаного у нас, коли йде мова про національну українську „ідею“! Лопатами можна горнути і з історичних і з поетичних, і з публіцистичних творів Панька Небрехи думки й вислови, що до гори ногами перевертають ходячу лੱгенду про українство, як мало не соціал-революційну партію! Наводити цитати не буду, бо читачі подостатком знайдуть їх і у д. Єфремова, а колиб схотіли докладніше поінформуватися, то нехай звернуться до дешевого видання українських творів Куліща, яке

¹⁾ Пор. К. Студинський, Літ. Замітки, Львів 1901, ст. 75—78.

²⁾ Див. „Кiev. Ст.“ 1897, кн. 10.

заходом д. Ю. Романчука випустила львівська „Просвіта“ (5 тт., Львів 1908—1910). Попереджаю їх тільки, що самих лише сих творів очевидно мало для зрозуміння „бідолашного“ Куліша. Треба сюди прилучити ще й російські писання та переписку цього видатного й оригінального нашого діяча, досі належно не оціненого. В усікім разі уже тепер туман ненависті розійшовся і ми мусимо оцінювати Куліша з погляду історичного, а не злободневного.

Прошу вибачення у читачів за ряд вищеподаних цитат. Я вмисне довше спинився над цею справою, аби баламутство не ширилося далі і з легкої руки д. Єфремова не вкорінювалося в широкій масі нашої публики, так мало ще на жаль обізнаної з діями рідного письменства.¹⁾

Я певний, що вже з вищенаведених уривків читачі переконаються про величезну переборщеність суду д. Єфремова; кожний супроти цих фактів мусітиме признати, що годі з легким серцем оперувати такими поняттями, як „демократичність“, „народолюбство“, „візвольна ідея“ і т. д. та надавати їм універсального значіння, що треба завсіди приглядатися змістові сих понять, дуже ріжному у ріжних людей і в ріжних часах, що годі заплющувати очі на немилі факти та

---

¹⁾ Розуміється, я не претендую ні на першенство в зіставленні наведених вгорі фактів, ні на повноту зібраного матеріалу. Вже у Петрова, Дацкевича і Огоновського читачі знайдуть деякі з цих прикладів, ще більше зібрах їх в своїх „Листах з України Наддніпрянської“ покійний Грінченко, що в V-ім листі спеціально над ними застановився (див. „Буковина“ 1892 р. ч. 38 або ст. 36—41 окремого видання (Київ 1917); пор. також „Листи на Україну Наддніпрянську“ Драгоманова, особливо лист 2-й). Новійшими часами багато інтересного для нас матеріалу зібрах і зіставив проф. К. Студинський в своїй цікавій брошуру „Літературні Замітки“ (Львів, 1901), до котрої й відсилаю читачів. Пор. також іншу його брошуру „Котляревський і Артемовський“ (Л. 1901).

проходити мимо них, затуливши носа чи сокрушенno похитуючи головою. Вони належать до нашого письменства і викидати їх звідти ніяк не можна. Фразами, що, „мовляв, той або інший діяч міг спіткнутися, міг прохопитися непевним словом“ (Єфр. 458), очевидно не залатати діри, яку чинить дійсність в ходячому погляді! Як почнемо затуляти очі на діяльність Артемовських, Метлинських, Стороженків і т. д., то врешті до чого дійдемо — куди дінеться правда життєва?

Невже житте з його великоманітністю і ріжнородністю можна упхати на Прокrustове ложе, — а д. Єфремов старається над сим з завзяттєм гідним ліпшої долі. Розправившися з старшими письменниками, береться він і до сучасників. Пчілку, напр., він не похваляє і чіпляє зараз їй квітку „закисання“. Я розумію, що діяльність шан. письменниці може бути несимпатичною для чоловіка іншого табору, але збувати сю діяльність зневажливим „закисаннєм“ очевидно смішно. Невже д. Єфремов думає, що всі люди (а особливо всі „свідомі Українці“) повинні бути одної масти, на один лад „демократичні“, „свободо і народолюбні“ і т. д.?

Чи ж можливо се? І чи така ріжнокольорівість українства є шкідливою (об'єктивно) річчу? Чи, навпаки, поява Українців ріжних таборів хиба не свідчить про життєвість нашого руху? А в тім, як би ні ставився до „правого“ напр. українства д. Єфремов, воно існує (як існувало й давніше!) і викинути його і його діяльність з історії нашого громадського руху і з нашого письменства, як відбиття того руху, очевидно не можна. Доведеться гірко плакати д. Єфремову, що „опоганилась“, „зогидилась“ наша чиста як сльоза, близкуча як кристаль українська ідея! Що-ж робити — з пісні слів не викинеш, — треба миритися не тільки з д. Пчілкою, а і з дд. Нем-ами, Лободовськими та їм подібними, не тільки з „Рідним Краєм“,

а й з „Почаєвськими Извѣстіями“, і з укр. юдофобами, октябрістами, союзниками¹⁾ et cet. Мириться ж досі д. Єфремов з ріжними елементами в укр. демократії, а чайже не з усіма їми заців би він в одній партії, колиб змога була працювати на полі громадськім!

Най-но загляне д. Єфремов до Галичини, то й побачить, яке ріжне значіннє має „демократичність“, „народолюбність“ et cet. в живім життю, у живих людей, „свідомих Українців“. Най-но перегляне хоч би тільки самі газети, прислухається, що вони ісповідують та що проповідують, чого навчають. Радив би йому переглянути їх особливо за час виборів до парляменту, а надто популярну пресу „національно-демократичної“ і „поступової“ партії, „Народне Слово“, „Свободу“ (про хрунівські часописи à-la „Руський Селянин“ та про москоофільські я вже й не згадую!). Або нехай перегляне промови на роковинах Шевченка і ту препарацію, яку чинять з Кобзарем ріжні люди, члени ріжних партій і груп. Може б тоді він і переконався про мінливий зміст всяких „великих слів“!²⁾). Побачив би тоді, що в дійснім життю

„Всякому городу свій нрав і права,
Всяка іміє свій ум голова“,

як співав колись Сковорода.

Та я бачу злосливий усміх: се-ж газетна література, а не письменство! Так-так, але беззнаття сеї літератури не можна буде колись писати історію літератури нашої доби!

Та послухаймося д. Єфремова і візьмімось до красного письменства. Що напр. скаже д.

¹⁾ Згадаймо, як напр. проф. Д. Яворницький мостиався коло катеринославської „Русской Правды“, згадаймо затравання з Євлогієм, участь співробітників „Рідного Краю“ в „Почаєвськихъ Извѣстіяхъ“ і т. д.

²⁾ Свого часу в „Раді“ була звістка, що київські союзники думали видавати Шевченка.

Єфремов про „Молоду Музу“ і її представників? Чи не вчує він там мотивів з іншої опери, ніж досі загально (так бодай твердить д. Єфремов) панували в нашім письменстві? чи не донесеться до нас відгук антидемократичних західно-европейських течій і творів, що повстали серед здемократизованого вже суспільства? і будьте певні, що сі модерні недемократичні ноти зростатимуть щораз більше. В міру того, як економічний розвиток відсталої провінції буде наблизатися до економічного розвитку передових капіталістичних країв, в міру того, як в ній зростатимуть огнища сучасної європейської думки й творчості духової — великі міста, — в міру сього зростатиме й згадана антидемократична течія в нашій літературі (рівнож як і її соціалістична антитеза). Вже й тепер у нас появляються „аристократи“ духа. Правда, „духу“ іхньому ціна невелика, але все ж таки його „чути“. Явиться у нас і „модерній“ романтизм з його культом благородних вибранців долі і презирством до „черни“. Натяки на се вже маємо! ¹⁾

Або куди діне д. Єфремов екзотичну поезію Кримського і заяву поета, що для нього більша втіха із звістки про новітній свіжий, кучерявий паросток на гімалайській кедрині, ніж із телеграми про зниження такси на сіль? Очевидно для народолюбивого серця д. Єфремова всю грішність Кримського викупить та пара „громадянських“ віршиків, яку він всадив до своєї збірки і які так не гармонізують з цілим її основним тоном і змістом, нарушаючи суцільність вражіння. Сі дубові віршки зовсім штучні, нещирі супроти інших і добре-би було, колиб автор сі свої

---

¹⁾ Про се див. хоча б у самого таки д. Єфремова — пор. його брошуру „Въ поискахъ новой красоты“ (Київ 1902).

проби пера юних днів викинув з дальших видань „Пальмового Гилля“.

А в тім у д. Єфремова є лазівка — сей твір має виключно естетичний інтерес і лише естетичній оцінці підлягає (7). Але можна спитатися д. Єфремова, чи такий твір міг появитися у нас, ну хоч би перед 50 літами і чому ні? Оцінка д. Єфремова (див. ст. 388—390) про се мовчить. А що зробить д. Єфремов з усіма тими „сміливими людьми“, з якими він зводить такий завзятий бій?!

Трудно, думаю, навіть при найбільшій охоті звести всіх сучасних письменників до одного гурту, та й як се зробити, коли люди самі пручаються і не хотять того. Пригадую, що не так давно навіть один ісправник російський видав книжку своїх укр. творів¹⁾), — гадаю, що тут уже й д. Єфремов спасує і не засяде в поліцейській компанії. Мабуть членко зреchetься, відославши книжку пана справника до бідолашних бібліографів, витягнувши схований під пахвою естетичний принціп. Ну, а як би так п. справник та мав талант, скажім, Тютчева або Фета, що поза своїми ліриками писали й патріотики, що тоді діяти? А на жаль саме так справа й стоїть, що не все можна так легко розправитися з небажаними писаннями не лише „чужих нам зайдів“, як назвав би д. Єфремов писателів à la згаданий справник, або відомий справник українофіл з „Гражданина“, що боронив свого часу наше письменство перед заборонами, а таки й „своїх“ признаних діячів нашого слова. Як от і в російськім письменстві: якого-небудь Клюшнікова²⁾ викинути на смітник

¹⁾ Денись Цикавый. Бытовые рассказы. Літературні витребеньки. Константиноград, 1910. Спершу друкувалися в „Полтавськ. Губ. В'єдомост.“!

²⁾ Та й усякі Клюшнікови, Гречі, Булгаріни, Авсєнки et cet., чи не потрібні вони хоч би для зрозуміння тих умов, в яких мусіли жити й працювати їх антипodi? Або

літератури можна, але „Клеветникам Россії“ або „Бородинскую годовщину“ не викинеш і „Бісів“ Достоєвського, і „Обрив“ Гончарова, і „Дим“ Тургенєва, не кажучи вже про сучасних нам „отвертих“ письменників, — беремо тільки яскраві приклади, — а скільки було дрібніших — Вс. Крестовський, Лесков et cet. А єсть же ще багато речей, що не бути виразно своєю тенденцією, не тхнати ворожнечою чи нехітю або розчаруваннem, а проте своїм змістом, своєю душою відбігають від занадто упрощених рамок. Куди напр. віднесе д. Єфремов „Тьму“ Андреєва, внутрішній зміст котрої так різко розминається з усім тим, що міле д. Єфремову, як громадянинові? І скільки можна поставити таких питань!

Ідейний зміст творів Стріндберга, Ібсена, Гамсуна, Гавптмана, Ніцше та інших знаменитостей західно-европейського письменства так само може бути любий одним, а ворожий другим. Проте ніхто не стане викидати їх з історії письменського руху кінця XIX в., або не цінити художності їх творів.

Візьмім сучасного Англійця — чи згодиться він з проповідю свого великого національного поета Шекспіра, що так вороже ставився до всіх народніх рухів, які вимірені були проти панства вельможного, дуків-срібляників, та змагалися підкопати пануваннє аристократії? Світ у Шекспіра складається з двох частин — панства і черни, і всі симпатії письменника не на стороні черни („письменство скрізь виступало“... бренить мені в ухах голос д. Єфремова). Подивіться, як змалював поет в другій частині Генрика VI селян, що повстали проти соціального гнету і кормиги пануючої кляси, — як якихсь пяних дикунів і дурнів.

що зробить д. Єфремов з Карамзіном, оборонцем кітів російської державності і автором „Бідної Лізи“, що має таке значіннє у Росіян, як у нас Квітчина Маруся?

Прочитайте „Коріолана“, сей протест проти демократії та її ідеалів. Для Коріолана, устами котрого говорить сам поет, чернь — се „мотлох зрадливий“ і він виступає проти участі народу в порядкуванню державою, бо коли „власть роспадається на двоє, то қрай зійде на ніщо, бо там, де рід високий, дигнітарство, розум без голосу многолосих дурнів не можуть радити, ні декретувати“, там нема шляху для розумної управи, там нема порядку. Коріолан так ненавидить пануваннє більшості, що зраджує рідне місто і переходить до ворогів. Так само протестує Шекспір і проти рівності громадянської. В „Троїлі і Кressіді“ заявляє він устами Уліса, що

„Як здигнується степені (себ то стани), драбина
До всіх великих задумів народніх,
То захворіє й передвзятє зараз“...

Скасуймо стани, каже він, „послабмо степені“ і побачимо, що тоді станеться:

„Темнотою орудувати заче силы,
І грубий син прибє отця до смерти,
Насильство зробиться між людьми правом“.

„Сей хаос повстав у нас, каже Уліс до Агамемнона, як степені затерто, і ось чого подаємось п'ятами, коли нам треба б поступати ногами“. Ні, потрібна в державі королівська влада і драбина станів. „Ба й небеса з планетами, каже він, чергують степені, первенство... ввесь порядок кругообращення. Тим (i) світозарная планета, сонце, господствує в величчі благороднім над іншими, і животворним оком злагоджує їх вредоносні впливи, ходом їх по царськи управляє“ ... і т. д. (див „Шекспірові твори“ в перекладі П. Куліша, т. I., ст. 199—201). Шекспір був виразником військової аристократії і ворогом не тільки широких мас „трудящого“ люду, а й буржуазії, що боролася за владу з цею аристократією і збиралася засісти на її місці. Пізніше соціальну нерівність обстоюють Свіфт („Подорож Гулівера“), Фільдінг

і Смолєт, протиставляючи життю і звичаям не-нависної міської буржуазії життє панів-землевласників.

А коли пізнійше в XIX в. представник того самого земельного панства починає яскравими фарбами малювати визиск робітництва капіталістами, то се очевидно не повинно закривати від нас його правдивого клясового ідеалу. В своїй „Сибілі“ Дізраелі протиставляє буржуазії просвічену та народолюбну аристократію, як правдиву заступницю трудящого люду. Панство сподівалося з помічу пролетаріяту побороти капіталістичну буржуазію.

Або інший приклад. Чи можемо ми напр. заплющувати очі на клясову основу діяльності хоча б знаменитого французького письменника і мислителя Вольтера? Д. Єфремов очевидно знає, яким пугалом були для представників гнету і насильства ідеї Вольтера і яким колись у Росії грізним і небезпечним було прізвище „вольтерянець“, — все одно, як тепер сказали б на когось — „с.-д.“, чи „с.-р.“, і Вольтер дійсно багато спричинився до такої слави, але се не вповажнюю нас забувати за клясову суть його діяльности. Поза фразами про „загальне добро“ криється добро лише певної групи громадянства, і Вольтер доводив, що людський рід не може існувати без величезної маси людей, які нічого не посідають, бо заможний чоловік не кине своєї землі, аби обробити землю іншого. Очевидно, що безземельному бурлаці і думати нема чого про те, щоб дістати від власників хоч клапоть землі. „Нема у нас для тебе землі, а коли ти хочеш істи, радить Вольтер сказати такому безземельникові, — то служи нам, бав нас, працюй на нас“... І щоб краще йшла служба, Вольтер радить не давати робітниківі освіти. І тут він, не вважаючи на свій політичний лібералізм, міркує як який небудь східногалицький дідич. „Невігласи й дурні повинні існувати на світі, писав він при-

ятелеві, і ви згодилися б зі мною, коли були дідичем. Бо коли народ візьметься міркувати, то все пропало.“

Або що скаже д. Єфремов про українофобство Сенькевича та про шляхецько-клерикальний дух його повістей? про клерикальні симпатії Фогацаро? про Анунціо, Пшибішевського, Е. По, О. Уальда і т. д.?..

І сих прикладів, які так виразно заперечують твердження д. Єфремова, можна плодити без кінця.¹⁾

Що ж тоді лишиться від його слів: „вільна ідея (очевидно „в найширшому розумінні сього слова!“ Аякже! В. Д.) повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльності кожної людини на сьому полі“ (ст. 9) — чи не так звана „мокра пляма“?

Письменство, як се й д. Єфремов признає, скрізь найсамперед служило інтересам тої групи, з якої виходило, — тільки у д. Єфремова виходить так, ніби воно служило лише пригніченій частині суспільства.

Так само було і у нас. При тім наше суспільство живилося в великій мірі чужим, російським письменством, або таки й творило поруч свого українського ще й російське — всі наші письменники (розумію тут очевидно лише белетристику) писали аж до новійших часів і по російськи: Котляревський, Квітка, Гулак-Арт., Гребінка, Костомаров, Куліш, Шевченко. Сього не сміє забувати історик укр. письменства і обходити мовчкі в своїм огляді сей бік нашого культурного життя. Тоді його суд не буде односторонній. Рамки доведеться значно розширити й зміст, і теми, і трактування їх будуть уже ширші. Тоді присне й той епітет, який прикладає д. Єфремов до укр. пись-

¹⁾ Радимо йому заглянути до книжки В. Фриче, *Очерки по истории западноевропейской литературы*. М. 1908.

менства, епітет зовсім ним не заслужений — „мужицьке письменство“.

Та й без того притягнення чужомовної продукції ясно, що наше письменство зовсім не мужицьке, — ні темами, ні змістом, ні діячами своїми.

Почалось воно не як „мужицьке“ письменство, а як письменство таки панське, письменство передовсім для панства (хоч би через те одно, що мужики були неграмотні і не вміли в масі своїй не то писати, а й читати!), для культурної меншості, але на мові того народу, до котрого се панство належало. Отсе й було відроджене і про сей його зміст і значіннє даремно забувають наші сентиментальні народники.

Справді, хто був Котляревський — чиновник панок чи полупанок, Квітка — маршалок і багатий поміщик, та й всі інші діячі так само поміщики або чиновники, або й те й друге разом, з виїмком Шевченка, аж до найновійших часів, коли з скасуванням кріпацтва відкрився доступ до освіти й широким масам.

В Галичині літературу відроджує, як знаємо, попівство. „Руська трійця“: Шашкевич, Головацький, Вагилевич — семинаристи, а потім священики. І досі тут, як знаємо, серед укр. інтелігенції величезний процент становлять саме священики.

Чи сі люде, своїми звичками, інтересами, матеріальним і духовим життєм такі далекі від мужицьких мас, стають мужиками в своїй літературній діяльності? Для кого пише Котляревський — тай усі інші, чи для мужицтва? Чи мужицтво могло і може зрозуміти як слід „Енеїду“, де стільки мітологічних фігур (хоч би й по назвам самим), або чи для мужицтва перелицьовувалися оди Горация, робились переклади з Байрона, з Шекспіра, і т. д.? Навіть Шевченко, на що вже кріпак родом, а й він писав не для мужиків, лише для української інтелігенції, котра в його

часі була майже поголовно панського роду. Правда утеря погляд, що Шевченко є народній співець, або, як казав Костомаров, устами Шевченка промовляє сам народ, але се ж очевидна неправда. Шевченко є поет національний, але не простонародній. Так, як писав Шевченко, народ не міг говорити і хоч Шевченко здебільшого й користується розміром народної пісні і бере часто теми з Мужицького життя, проте співа свої пісні вже зовсім не по мужицькому і не дивно, що „справжній народ“ часто його не розуміє — ні змісту, ні навіть мови.

Поет починає, як знаємо, з баляд в дусі романтизму, в котрих не зачіпає дійсної болячки свого часу — кріпацтва, далі переходить до романтичної старовини з ясновельможними гетьманами і бліскучим козацтвом і аж згодом ударяє на болячки реального життя — на відчуженість інтелігенції від народу, чи ліпше від національності і на те лихо, яке несе панщина. Але скрізь він звертається до інтелігенції, до панів, скрізь промовляє до них.

Про інших письменників нема що й говорити. Все: і теми, і спосіб трактування сих тем, і мотиви, з яких виходили письменники, і та авдиторія, до котрої вони промовляли, не кажучи вже про соціальне становище самих письменників, не дають нам права так рішучо і безапеляційно прозивати наше письменство мужицьким і демократичним *par excellence*, більш мужицьким і демократичним, ніж усяке інше, — як се робить д. Єфремов (див. ст. 458). Може таке його тверджене й добре свідчить про його народолюбість, але в усякім разі складає недобре свідоцтво його розумінню наукової правди.

Чи дасть нам право назвати російське письменство виключно мужицьким і демократичним той факт, що Росіяне мали Новікова і Радіщева, що Рилєєв писав свободолюбні поеми, що Пушкін учився мови у проскурниць та на базарі, що

Карамзін написав „Бѣдную Лизу“ і т. д.? Певне ні, і у д. Єфремова бачимо просто-на-просто формалістичне відношення до діла, жонглювання самими поняттями: наше письменство мужицьке, бо мужицькою мовою писане, демократичне, бо мужицьке. Ми вже чули, як він запевняв нас, що наше письменство вже через саму мову, якою воно писалося, повинно було тягнути народолюбну ноту. Його не бентежить те, що на ділі було трохи інакше; він бачить укр. мову — значить шабаш, мужик у пана на покуті сів, хоч мужик тоді працював на панському полі, а в горнищах пани лише між собою говорили про всякі речі — про любезное малоросійське отечество, про те, як було колись „у нас“ в Гетьманщині, про права українських патріотів, про прекрасні пісні і обряди, про добрий народ, „наш“ народ... І ріжні були ті речі — одні думали, що добре за панами тому мужикові жити, інші, що мужиче життє — собаче. Автор немов не підозріває, що любов до свого, рідного, до національності не лучилася неодмінно з демократизмом соціальним, що можна було й збирати пісні, й записувати обряди, а не помічати крім цього нічого, зітхати за минулим, а в дійсності „людей у ярма запрягати“¹⁾ і, що найбільше, малювати мужиків з такими самими делікатними почуваннями, як і у панів.

Любов до свого краю і своєї народності, яку ми помічаємо у наших письменників, не повинна нас засліплювати до такого ступня, щоб ми не розбиралися в реальних відносинах та договорювалися до того, до чого договорився д. Єфремов в своїй характеристиці нашого письменства.

¹⁾ Пригадаємо конфлікт Шевченка на сім грунті з звісним етнографом Лукашевичем.

Як з одного боку ся любов не все хитала традиційні суспільні погляди наших письменників, не все міняла їх політичні переконання, а знов у такім чи інакшім „патріотичнім“ погляді їх і загалом громадських діячів на ріжні суспільно-політичні справи не все лежала платонічна „щира любов“¹⁾, — так з другого боку не перешкоджала вона їм уживати для її вислову й панської, російської мови. Деякі письменники Українці так-таки нічого й не написали по українськи, а тимчасом зробили для української національної ідеї більш, як інші своїми українськими творами (Полетика, Гоголь). Знову ж, як знаємо, російська мова не перешкоджала нашим укр. патріотам висловлювати народолюбні думки одвертіше, ніж те робили їх сучасники в українських творах (Капнист і його „Ода на рабство“).

Справа не така проста, як бачимо!

Сама вже ся обставина повинна була б заставити історика бути обережнішим з славетнім „музицтвом“ нашої літератури.

Можна сміло сказати, що наші старі письменники здебільшого зовсім не водилися бажанням послужити мужикові, яко такому. Те, що потім їх писання пішли на користь мужицькій справі, ще нічого не доказує. В усякім разі вихідним пунктом їх творчості не було таке служеннє, як його розуміє д. Єфремов, говорючи про прінцип громадського слугування в письменстві. Лише пізнійше виникає у нас, як і у Росіян, мужицький напрям в письменстві, свідоме бажання служити пером меншому братові, але знов таки оберталися сі письменники не до мужицтва, як не до мужицтва оберталися й ті статистично-економічні студії, що мали на увазі

¹⁾ Підчеркуючи укр. свідомість старих наших письменників, д. Єфремов мало уваги звертає на їх політичний і суспільний світогляд, не спиняючися як слід на їх політичнім і суспільнім консерватизмі, а збуваючи його надто короткою увагою (ст. 250).

вивчені реального побуту народного й прийшли на зміну виключно етнографічним записам, які не чіпали соціальних основ того побуту.

От тоді повстає й література для народу та починається вже демократична аргументація українського письменства, котра розуміється може й вести його далі „домашнього обихода“. А перед тим всякі поеми, баляди та повісті писалися не для мужиків, для котрих призначалися хиба „наські українські казки“, або що найбільше „листи до любезних земляків“.

Отже треба б уже раз кинути теревені про мужицтво чи мужицькість нашої літератури, про питомий їй демократизм і народолюбство, бо се все не відповідає дійсності¹⁾. Який се демократизм, ми вже бачили, а мужицькість се все одно, що простонародність, тимчасом наше письменство не було простонароднім навіть в тім часі, як починав писати укр. мовою один з будучих ідеологів його простонародності, ergo й домашньо-обиходності, М. Костомаров, з поглядами котрого зводить рахунки д. Єфремов на ст. 21-й своєї книжки, хоч властиво мусів би, як би був послідовним в своїм погляді на „мужицтво“ нашої літератури, їм притакнути.

Коли й можна говорити про мужицтво, як предмет нашого письменства, про мужиколюбство, як певний напрям в нім, то з цілого пись-

¹⁾ Нагадаю д. Єфремову, що так ним шанований Б. Грінченко, писання котрого він повинен би був знати, якраз нападався на інтелігенцію, в тім і на нашу, що вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола (див. „Перед широким світом“, Київ 1907, ст. 5). Мова, очевидно, про красне письменство. Я б радив д. Єфремову перечитати дуже цікавий розділ IX про Шевченка, де Грінченко енергічно повстає проти називання Кобзаря мужицьким, чи то пак народнім поетом. Між іншим Грінченко зовсім слушно завважає, що назва „мужицький поет“ була Шевченкові недовподоби (ст. 122),

менства творити такий напрям, як уже бачили, неможливо ніяк: ні старші, ні тим більше молодші, а надто в Галичині, не дадуть себе нагнути в один напрям. Ще труднійша розуміється справа з середнім та старим періодами нашого письменства. Тут навіть д. Єфремов пасує. Климентій Зиновіїв особливо його сконфузив своїми зовсім не в дусі д. Єфремова писаннями (ще й на українській мові !!!), так само і козацькі літописці застутили його і він мусів таки заговорити про „специфічно-клясову“ тенденцію Самовидця, про його шляхецькі симпатії. А як же „мужицьке“ письменство? І що робити з мовою — „словено-руською“, польською, латинською, що робити взагалі з розбіжними елементами в життю і слові? Невже можна з історії нашого письменства викинути хоч би один з них? Тимчасом д. Єфремов анектує для своєї історії тільки одну частину тодішньої літератури, що обстоювала православіє, а обминає другу, що боролася з ним за унію, бо вона захитує той прінцип, який положив він в основу своєї книжки. Сим він очевидно позбавив красок нашу тогочасну літературу, яка під всякими релігійними плащиками крила глибокі ріжниці суспільні. У д. Єфремова цілий такий величезний період нашого письменства, як період другий, що обіймає велитенський шмат часу, змальований однотонними фарбами, немов життє було в тих часах одноманітне. А де ж поділася боротьба інтересів серед панства, виступи міщанства і його боротьба не лише з латинством, а й з власними владиками, православіє і унія, козацтво з його внутрішніми течіями й поспільство,¹⁾ полонофіль-

¹⁾ Пор. напр. отсей уступ зі згаданого вище „Отвѣта малороссійскихъ козаковъ украинскимъ слобожанамъ“, де козаки кажуть слобожанамъ:

„Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте,
А лізти в козакі і думать не турбуйтесь.
Селіте слободи, — але платіть нам чинш!
А ні — дак із степів позгоним вас: киш, киш!“...

ство й москвофільство, інтереси народу і інтереси вищих верств, голота і дуки-срібляники — все те, що сплелося в надто живий і ріжнобарвний клубок, щоб можна було ткати з того клубка однокольорову матерію? Скорше можна було б одним тоном покрити стародавнє наше письменство, але тон сей був би радикально противний характеристиці д. Єфремова, бо ціла „штучна“ культура, отже й література тогочасна була творивом однієї кляси — князівсько-дружинної і тому має виразний клясовий характер — аристократичний, а не демократичний, на що і в д. Єфремова маємо натяки (пор. ст. 44).

Та се однаке не може заставити нашого автора зйти з раз вибраної стежки, хоч би він мусів нераз сам собі перечити. От напр., наговоривши попередно багато слів про візвольну ідею *et cet.*, раптом на ст. 162-й заявляє, що се стосується лише до нового письменства, а перед ним заступництво народніх інтересів лежало на самій народній поезії. Так ми й не знаємо напевне, коли ж починається в нашім письменстві служба „народнім інтересам“, чи в XIX, чи може вже в XII в. (пор. ст. 13). А вже своїми розумуваннями про „поза-клясову“ інтелігенцію (див. ст. 161), котра, розуміється, служить виключно „народові“ (як „сумішності трудящих кляс“, — так здається по Михайловському?) автор ще більше запутав усю річ. Бо справді, хто ж „правдивий“ інтелігент — чи д. Сергій Єфремов і К°, чи може й Олекса Стороженко, Петро Гулак - Артемовський, Грицько Квітка, Довгалевський, Прокопович, Баранович, Смотрицький і т. д.? От гуманісти західно-европейські також були здається несогіршими інтелігентами, а проте служили і папам і імператорам. Як же бути? Очевидно, колиб д. Єфремов дійсно розглядав факти пись-

---

Ся характеристична відповідь і досі не перестарілася, пригадаймо лише теперішні відносини городових до іногородніх на Кубанщині.

менства при світлі сучасного їм життя, то нам може б і не довелося писати повищих заміток.

Та для цього повинен би був він інакше задивлятися і на завдання історії літератури¹⁾ і менше розводитися про завдання самої літератури. Бо чи можна говорити про „завданнє“, а не „завдання“ (як що взагалі не порожнє діло говорити про се), коли вони остільки протилежні, оскільки протилежні думки і інтереси творців поодиноких літературних фактів? Колиб подумав про се д. Єфремов, то не злазив би на високості того загального прінципу, який обрав він собі за обсерваційний пункт і завдяки якому поробив такі односторонні, щоб не сказати більше, спостереження. Можна би довше ще говорити про ті теоретичні думки, які висловив д. Єфремов у своїм вступі та кінцевих увагах, але й сих побіжних заміток, здається нам, досить, щоб не згодитися з д. Єфремовим. Та як то часто буває, що — теорія теорією, а практика практикою, — так і у нашого історика літератури. Очевидно, його філософуваннє мусіло відбитися на її непримітивність, але все ж справа не така вже лиха, бо автор нераз забуває про те, що писав у передмові (а може й передмова писалася post factum, по написанню цілої книжки?), і не накручує життя на свій копил. Се очевидно виходить лише на користь викладові, хоч нераз трапляються й суперечності між викладом і загальним прінципом, які ми потроху вже зазначили і на яких ще спинимося. низше при обговорюванні поодиноких розділів, до котрого й переходимо.

Перші розділи мало оригінальні, — в другім напр. залежність від „Історії“ проф. Грушевського яскраво бє в очі. Але хоч мало оригінальні

¹⁾ З правильним поглядом на цю справу міг би познакомитися д. Єфремов хоч би з передмовою д. В. Келтуяли до I-ої частини його „Курсу“, про який він згадує в своїх бібліографічних показчиках.

і короткі, бо дають скорше перелік творів, як історію їх повстання, — хоч невільні від деяких застарілих традиційних поглядів (напр. переборщений погляд на лихий вплив церкви на наше письменство¹⁾), неповні (не зазначені, як уже згадувано, ріжні течії і партії в нашім суспільно-культурнім життю XVI—XVII в.), проте знайомлять публику з головними фактами нашого тодішнього письменницького руху.

В розділі про народну поезію малу увагу звернув автор на вплив згори на сю поезію. Сей „штучний“ книжний вплив (очевидно вищих верств) ясно видно на думах, але не менший він і в ліриці. Правда, автор вичисляє деякі імена, про котрих дійшла пам'ять як про творців поезій, але сього мало. Треба було б йому спинитися також і на чужім впливі на наші пісні, про який дещо цікаве міг би довідатися у проф. Перетца²⁾.

Можна сказати, що д. Єфремов взагалі не згадує про штучну поезію — пісні та вірші, котрі, як знаємо, з України переходили й на Московщину і мали там величезний вплив, і пропуск сей тим більше непростимий, що матеріялу для сього зібрано досить хоча б у того самого Перетца в його „Историко-литературныхъ изслѣдованіяхъ и материалахъ“ та численних статтях. Цілий розділ про пісні у д. Єфремова робить таке вражіннє, що культурні кляси на Україні не творили нічого свого, а годувалися лише „народньою“ поезією. Час би вже покинути по старосвіцькому трактувати наше пісенне надбаннє та ввести й сюди науковий аналіз.

Переходючи до нового періоду, замітимо, що система, якої придержується автор, а саме огляд по письменникам, при своїх догідних сто-

¹⁾ Див. ст. 28, на слідуючій маємо вже обмеженіє сього твердження.

²⁾ Див. його статтю в кн. 1 „Извѣстій Отдѣл. русск. яз. и словесн. акад. наукъ“ (СПБ.) 1907 р.

ронах має і багато недогідностей, особливо коли нема іншого корректива. Ми маємо сильветку того чи іншого письменника, але руху, ланцюга розвитку або зовсім не маємо, або маємо в розбитім на шматки виді. Правда, на початку розділу д. Єфремов старається усунути сю недостачу коротким представленням громадського руху — сучасного чи попереднього, але се не міняє сути речі. Тих кілька сторін про наше громадянство XVIII в., що попереджають виклад про Котляревського, краще було б вилучити в окремий розділ і простежити в ньому як негативні, так і позитивні сторони тогочасного життя на Україні. Правда, маємо ще ряд сторін в розділі III (про Сковороду, Історію Русов), почали в розділі IV (про початки нашої етнографії), але через таке розбиття багато тратиться на суцільноти, не кажучи вже про те, що автор силу цікавих речей обминає.

Про розвиток „малоросіянізма“¹⁾ на Україні на переломі XVIII — XIX вв. не маємо в Історії д. Єфремова представлення. Про вплив російської освіти і взагалі культурного життя так само, а се тим більша шкода, що не тільки „желаніє к чи-

¹⁾ В 1804 р. А. Г—ський писав до Білецького-Носенка, щоби той не переставав з ним листуватися, що ся переписка дає йому безміру приємність, бо не „тхне сим духом малоросіянізма, який я ненавиджу“ — додає кореспондент (див. Очерки Петрова, ст. 45). Згодом ворог малоросіянізма і прінціпіальний кріпостник Білецький стає, як знаємо, українським письменником і то досить плодовитим, хоч і нещасливим. Але навіть викидаючи Білецького з історії нашої красної літератури, не можна його і йому подібних викинути з історії нашого громадського руху, бо що ж то за історія літератури, яка не спирається на історії сього руху? Короткий начерк суспільного руху зовсім не завадив би, а тільки допоміг би зрозумінню літературного руху даної доби. (З поглядами Білецького на кріпацтво крім Петрова (ст. 44) знайомити нас стаття проф. І. Луцицького „Ізъ недавняго прошлаго“ в 4-й кн. „Кievsk. St.“ 1901 р. Історикові укр. літератури треба було спинити ся на сих статтях).

нам і орденам“, а й брак на Україні в XVIII в. свого світського університету, який би боровся з культурним впливом Московщини, де вже були й університет і академія наук і своя преса, — наша Академія була надто схоластичною для цього — багато спричинився до обмосковлення вже тоді нашої інтелігенції.¹⁾

Так само даремне було б шукати в „Історії“ д. Єфремова сторінок, крім дуже побіжних загодок, напр., про масонство на Україні і взагалі про вплив західно-европейських думок, що йшов чи безпосередно (їздили ж наші люди того часу і до Європи і вчилися там), чи посередно — через Петербург і нову рос. інтелігенцію (Новіков, сатиричні журнали)²⁾, або Варшаву, Вильну, Кременець. Спинивши довше на Сковороді і перебільшивши його значіннє, автор не підчеркнув як слід того факту, що крім Сковороди були й сковородинці, а очевидно вони були б, як би й самого Сковороди не було! Взагалі від XVIII в. треба нам придивлятися й до російського життя, бо вже від того часу починається його вплив на наше і Україна міняється своєю ролю з Росією. Хиба ми можемо ігнорувати той факт, що напр. російська преса, російські журнали, книжки читалися у нас і то досить широким кругом? Ряд наших людей вже тоді бере широку участь в російськім культурнім життю і то визначні діячі нашого національного, чи ліпше може сказати „краєвого“ руху (згадувані вже нами Полетика, Капнист).

¹⁾ Див. напр. „Очеркъ“ проф. М. Грушевского, вид. 3-е, ст. 409—410.

²⁾ Майстром полтавської масонської ложі „Любов до істини“ був племінник Новікова, а „витію“ наш Котляревський. Цікаві сторінки про все це див. особливо у книзі В. Семевського „Политическая и общественные идеи декабристовъ“ Спб 1909, а також в статті та замітках д. І. Павловського в „Трудахъ Полтавск. Архивной Комиссии“.

Навіть ті, що пишуть уже по нашому, і вони на-половину й російські письменники (пригадаймо переклади Котляревського, праці Гулака, Квітки і т. д.) аж до самого Шевченка, котрий, як відомо, й російське письменство і письменників узивав „нашими“¹⁾ і не лише письменство, а й громадянство.²⁾ Вже значно пізніше, можна сказати — за нас, викристалізувалася зовсім виразно українська національна ідея (хоч і досі ще в цілій своїй повні ся ідея не усвідомлена серед ширшого загалу нашого громадянства, особливо її політична сторона) і разом з тим відносини нашої суспільності, нашої літератури, нашої науки до російської. І коли тепер хтось з нас пише по російськи, то очевидно з інших поглядів. Поставити д. Єфремова з його російськими статтями поруч з першим-ліпшим старшим укр. письменником, або напр. Винниченка з Дармограєм (псевдонім рос. повістей Шевченка) розуміється не можна — інші мотиви писань, інший погляд на мову тих писань!

Д. Єфремов російську мову не вважає за „общій“ язик, а Квітка напр. вважав³⁾ і не лише Квітка, а й усі наші діячі того часу, що навіть в домашнім життю і в переписці між собою уживали російської мови, не вважаючи нераз на весь

¹⁾ Див. Твори Т. Шевченка. кн. II, вид. Яковенка. Спб. 1911, ст. 191 (наш Жуковський), 236 (Гоголь, Солов'єв, Аксаков — „имена хорошо извѣстныя в нашей литературѣ“), 272 (Іскандер — наш апостол і вигнанець), 289, 352.

²⁾ Ibid. ст. 166, 167, 274 і 280 (декабристи — наші апостоли).

³⁾ „Признаюсь вамъ, — писав вин до Плетньова, — описывая „Марусю“, „Галочку“, и проч. не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ“. В іншім листі читаємо та саме: „Я не могу по нынѣшнему писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выраженіями и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссийской“. Див. „Украинская Старина“ Г. Данилевського, Харків, 1866, ст. 252 і 254. Є й нове виданie А. Маркса в „Полн. Собр. Соч.“

свій місцевий автономізм та патріотизм. На що вже палким патріотичним духом обвіяна „Історія Русов“, з її яскравими виступами проти московських порядків і гнету, а писана вона якраз „общим“ язиком та й автор її і не був свідомий Українець в тім значенню, як тепер ми се розуміємо: гарячій національно-політичній свідомості Полетики і його товаришів не ставало підкладу етнографічного. Терпкі слова про „кацапів“, „москалів“, які стрічаємо так часто майже у всіх наших старших письменників, їх свідома оборона свого не перешкоджала їм однаке уживати таки московського „общого“ і їм язика. Шевченко, напр., навіть дневник свій писав „чорствим кацапським словом“, як він уживав російську мову (Твори II, ст. 345).

І сей процес тягнеться ще й до нашого часу, хоч з другої сторони тепер уже обєм і характер укр. національної ідеї вияснився вповні. На жаль еволюції її не дає нам д. Єфремов.

Другій половині XVIII і першим десятиліттям XIX в. треба було присвятити окремі розділи й зібрати тут факти громадського життя та свідомости національної того часу. Тільки на тлі сих громадських відносин стануть нам ясні й факти літературні. А то тепер трохи дивне вражіннє роблять розділи, де загальна характеристика нашого громадянства перед Котляревським приходить після Сковороди і „Історії Русов“, котра, до речі сказали, пішла по Україні геть пізнійше, хиба на початку XIX в. (див. „Записки Наук. Т-ва ім. Ш.“ т. VII, misc., ст. 11—12). Так само й що до Кирило-методіївського Брацтва — даремне всадив д. Єфремов уступ про Брацтво та його попередників в розділ про Шевченка замість виділити окремо. Не вдовольняє нас і характеристика 60-х рр., де багато цікавого знову опущено. На визвольнім громадськім русі в російській одежі і його укр. наслідуванню автор майже не спиняється, згадавши його тільки коротко і з певною нехітю (360).

І знов у автора бачимо любов до „героїв“, а не „тovпи“, бо напр. про Драгоманова сказав він досить, а на його товаришах і прихильниках не спинився (очевидно не треба нам характеристики людей, але течії).

Галичині до 70-х рр. присвятив д. Єфремов окремий розділ, по традиції спинивши більше на Шашкевичу, як на його товаришах; особливо на діяльності Головацького слід було йому спинитися довше, бо хоч вкінці Головацький і зробився ренегатом, проте він може чи не найбільше прислужився до поставлення на твердий ґрунт нашого відродження в Галичині.¹⁾ Від 70 рр. починає автор оглядати письменство обох частин України разом, але нам здається, що до цього ще мало даних. І в нашім часі можна ще сумніватись що до такого отримання (літературного очевидно) Галичан з Українцями, а для 70—80-х рр. і поготів! Тим більше, що через таке отримання ми не маємо характеристики галицького духовного життя і його еволюції від 70-х рр. до нашого часу. Осібний розділ чи навіть розділи тут просто неминучі, а то тёпер вийшло се на шкоду обопільну — ні про рух в новійших часах на бувшій російській Україні, ні про Галичину властиво не можемо ми як слід поінформуватися з книжки д. Єфремова. Скільки небудь ясної картини крім загальників не маємо, а тимчасом саме в 80-х рр. складалася наша суспільність в Галичині, бо доти рух був надто слабий.

Справді, чи не був напр. Франко продуктом умов, зовсім ріжних від тих, в яких за того самого часу виходили на ниву літературної праці Українці російські, і чи можна виривати письмен-

¹⁾ Належний шлях до зрозуміння початків нашого відродження в Галичині вказав д-р В. Щурат в своїй цікавій статті „Найближчі жерела творчості М. Шашкевича“ в „Учителю“ 1909—1910 р., кн. 1—4, передрукованій в його збірці „Літературні Начерки“, Львів 1913.

ників з їх спеціального ґрунту і тасувати між собою, як колоду карт? Чи ж не ясна річ, що неможна вилучати Галичан з їх спеціального оточення і трактувати їх і їх твори без звязку з життєм і словом, такими неподібними на сім окрайчику нашої землі до російсько-українських обставин. Ланцюг розвитку рветься і літературна діяльність виходить мало виясненою, тим більше, що докладного вступу, присвяченого спеціально Галичині нашого часу сливе не маємо.

Та й ще одна недогода. Через розгляд письменників по десятиліттям розривається звязь письменника з дальшим періодом, на котрий нераз припадає головна діяльність даного письменника, як се й сталося таки з Франком та й іншими.

Очевидно може бути недогода і через монографічне трактуваннє письменника, тому, аби уникнути сих недогід однобічного трактування, треба старатися уміло сполучувати обидва способи.

Горді ж фрази д. Єфремова про вищість Українців - вісімдесятників від Росіян — просто річ незрівняна, се, що називається, хопити через край (див. ст. 365), а вже хвастощі про перемогу проклятої царської системи гуртом людей з голими руками, але сильних духом (ст. 369 — 370) зовсім не до речі, бо не відповідають дійсності: систему очевидно перемогли не вони, або коли хочте — не тільки вони. Присвятивши напр. багато сторін Грінченкові, автор обминає цілком публіцистичну діяльність його і його однодумців, хоч вона і кидає яскраве, а для багатьох читачів зовсім несподіване світло на наш тогочасний рух громадський і його представників, яке може значно обмежити „задаваннє“ д. Єфремова.¹⁾ Шкода се велика, бо через те виклад позбавлюється потрібної історичної перспективи.

---

¹⁾ Пор. низше мою статтю про Грінченка.

І се взагалі хиба автора мало зважати на цілокупність причин, котрі дали нам такого чи іншого письменника з властивою йому фізіономією. Д. Єфремов не дає наукового досліду сих причин і обмежується виключно на словесній характеристиці творів. Тільки в ряди - годи здираємо у нього якийсь натяк, що кидає нераз більше світла на творчість даного письменника, являється далеко ціннішим для зрозуміння її, ніж уся інша балаканина автора. Така напр. побіжна замітка, що Котляревський був сковородинцем, масоном, членом біблійного товариства (ст. 181).¹⁾ І се нераз буває з д. Єфремовим. Замість довше спинитися на письменнику і пошукувати ключа до його творчості в обставинах його життя, в тій соціальній і культурній обстанові, в якій він жив, історик знайомить нас лише зі змістом творів, а сього чайже не досить. Ось як і в данім прикладі — ми зовсім не дізнаємося про службу Котляревського в війську, про участь його в рос. культурнім життю, про вплив котрого на нашого поета нема у д. Єфремова взагалі ні слова! А коли часом д. Єфремов і спиниться уважніше на якімсь письменнику, то вже не додержить рівноваги і готов пояснити цілу його діяльність виключно певними моментами в життю того письменника.

Так сталося з Шевченком. Безсмертний Кобзаръ надто велика постать в нашій літературі, щоб не схилити з пієтизмом перед ним голови, але се не вповажнюю дослідника забувати за наукову правду та трактувати поета поза часом і обставинами. Єфремова ж настільки осліпила велич Шевченка, що він забув зовсім, що пише

¹⁾ До речі про Котляревського. Ляючи пізнійших наслідувачів його за „котляревщину“, автор чомусь не добачає її у самого батька нового укр. письменства, хоч карикатурності „во вкусъ площадномъ“ і нудоти є і в нього подостатком!

не похвальне слово в стилю митр. Іларіона, а дає сторінку з історії нашої літератури.

Сказати, що Шевченко „був продуктом зовсім іншої соціальної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин“, ніж попередні письменники (а перед тим д. Єфремов оглянув між іншим і Костомарова), і закрити очі на ту обстанову, в яку попав Шевченко в Петербурзі і потім на Україні, — а Єфремов за вплив сеї обстанови якраз і забув, — значить сказати або за багато, або за мало, тільки не сказати всього! Д. Єфремов мусів знати розвідку Драгоманова про Шевченка в „Громаді“ або сторінки присвячені йому в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (ст. 39—44). У Драгоманова, як відомо, знайдемо ми чимало цікавих уваг, котрі поможуть нам правильніше оцінити Кобзаря, ніж се зробив д. Єфремов. Валити все на походження, або геній поета, не звертаючи уваги на обставини його життя, після розвідок Драгоманова вже гріх. В усякім разі того, що дає нам Єфремов в уступі про Кирило-Методіївців за мало. І взагалі за мало переказати тільки факти з життя поета та наговорити з приводу них гарних слів про віру в людину, про шуканнє правди, яке мовляв, вложило Шевченкові перо в руки (230). Замість сих фраз нам цікаво було б почути про ті впливи, яких зазнав Шевчінко, довідатися, звідки він набрався тих ідей, що запліднили те, що виніс він з-під музичкої стріхи, і зробили його признаним ватажком рідного письменства.¹⁾

Ми про се не довідуємося. Взагалі сторінки присвячені Шевченкові можуть служити за нега-

¹⁾ Може бодай тепер, після студій покійного В. Семевського „Кирило-методіївське брацтво“ („Русск. Бог.“ 1911, кн. 5—6) і д-ра В. Щурата, Шевченко і Поляки („Записки Наук. тов. ім. Шев.“ т. 119—120 й окрема відбитка, Львів 1917) зволить д. Єфремов основно переробити свою проповідь про Кобзаря!

тивний зразок манєри д. Єфремова. Нема тут ні аналізу творів, ні вияснення повстання їх — лише сама гола „белетристика“ з визвольним духом. Замість студії маємо одностороннє переповіджене кобзаря з громадського очевидно погляду, розуміється того, якого тримається сам д. Єфремов. Можна думати, що д. Єфремов не заглядав навіть до відповідних сторінок „Отзыва“ Дацкевича!

Вкінці ще пара дрібніших уваг. В своїм „похвальнім слові“ Шевченкові автор зовсім затер перед нами еволюцію світогляду поета і звязок її з яким-будь культурним впливом. Поет вийшов „всесовершенній“, але ми воліли б бачити його з усіма властивими йому, як дитині свого часу, присмаками. Як ставився, напр. Шевченко до укр. письменства, яке його відношене до російського — чи задивлявся він так, як ми тепер з д. Єфремовим? „Шевченко поставив справу руба“, каже він (250), але як уже ми бачили вище — „руб“ сей зовсім несучасної міри.¹⁾ Та й спеціально про виробленість його і невиробленість інших смішно говорити тут так сміло, коли пригадаємо, що й сам поет друкував свої твори в „Маяку“ („Нікита Гайдай“ — 1842 р., „Безталанний“ 1844 р.).

Не висвітлена у Єфремова й фігура Куліша, котрий зостався для нього цілком нерозгаданою загадкою (265), „людиною зітканою з суперечностей“ (264, 271). І вийшло се знов через манєру д. Єфремова плигати по верхах. Поки можна було без особливих перепон вишукувати визвольні думки, доти йшло все як по маслу і ха-

³⁾ Про се пор. також у Драгоманова „Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 44. Лише в наших уже, можна сказати, часах поставлено сього „руба“ зовсім виразно, а у попередників і сучасників поета хоч і не було такого обмеження укр. літератури „для домашнього обихода“, як пізнійше у Костомарова та інших, але не було і ясно-проведеної межі, що ділила б українське письменство від російського.

рактеристики лилися як з рогу достатків. Скорі ж нарізався оратор на камінь, як став та й заткнувся і крім „не розумію“ не зумів вимовити нічого. Так тут помстилася над д. Єфремовим його ма-нера судити всіх і все з висоти абстрактного прінципу, а не в звязку з умовами життя і ми-стецтва.

Чи бачимо у д. Єфремова хоча бажаннє розвязати загадку, що повстала на його шляху? Ні — ніякісінького! Автор ніде такого бажання не зраджує, ніде в його нарисі ми не бачимо, щоби він шукав за розвязкою, лише постояв - постояв, потім перехрестився, перескочив через рів, та й пішов махати далі...

Так перескочив д. Єфремов і через Стороженка, обмеживши самою словесністю, а на постаті автора „Українських Оповідань“ не спинився, і через те нам не ясно, чому ж Стороженко стояв „осторонь од українського руху та жив у минулому“... Всякими „якось“ не можна нічого пояснити!

Про авторство Марка Вовчка д. Єфремов ще й досі не може сказати певно і обмежується фразою: „справу вияснено більше й туман по-троху починає розвіюватися“ (273). Думаемо, що після дослідів і розслідів Доманицького не зосталося вже жадного туману, а розвіювати почав його ще покійний Франко в своїй коротенькій замітці з приводу „Чортової пригоди“ в „Літ. Наук. Вістнику“ 1903 р. (кн. 2). На се вказав д. Єфремову ще Доманицький в своїй рецензії на його літературну характеристику покійної письменниці (див. Л.-Н.-В., 1908, кн. 4, ст. 196—198), однака він і досі не зважується покинути старий погляд.

Не можна згодитися з д. Єфремовим і в оцінці пізнійших письменників. Так, мало підчеркнена обивательська філософія, яку подибуємо у Тобілевича, спричинена між іншим браком ширшої освіти, котра одна сплоджує й ширший світо-

гляд. А так при всій добрій волі у Тобілевича не бачимо нічого крім невдачних проб. Се говорю я, розуміється, про світогляд драматурга, котрий він виказав в останніх творах („Суєта“, „Житейське море“), де герой Іван Барильченко виходить якимсь Мироном Антоновичем тільки навиворіт. Про художність інших творів я не спорю, хоч не можу назвати викінченою драму „Бурлака“, де кінець трохи псує несъодівана поява начальства, що мов якийсь *deus ex machina* розвязує заплутану справу.

Краще може, як де, підчеркнув автор ті умови життя народного й громадського, які відбилися в творчості Ів. Левицького. Шкода, що нескрізь показана така залежність.

Можна б очевидно не одно замітити, але вже час кінчати свої уваги, що й так уже занадто розрослися. Який же остаточний вислід?

„Історія“ д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка обєднаних однією певною ідеєю літературних нарисів, в основу котрих не положено самостійного наукового студіовання матеріалу та на таке студіованне здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячними автору й за те, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною, хоч трохи солдкуватою й кучерявою, мовою писанім викладі подав до відома широкій публіки головніші факти нашого письменства від найдавнішого часу аж до наших днів. Своє діло історія зробить — вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме самопізнаннє. Д. Єфремов може сказати: „feci, quod potui, faciant meliora potentes!“ І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чайже се не вина, тільки заслуга публіциста.

Зостається ще зробити кілька бібліографічних уваг.

В досить докладних показчиках, які подає д. Єфремов при кождім розділі, помітили ми все ж таки пропуски. Отже чомусь не згаданий рос. „Очеркъ“ проф. М. Грушевського, хоч для розділів III і V дає він багато матеріялу і автор очевидно не обминув його. Пропущена книжка Потебні „Изъ записокъ по теоріи словесности“ (Харків 1905), де серед інших незвичайно цікавих праць передрукований і його відомий нарис „Языкъ и народность“. Не зазначені також „Руыма Тумка Padurru“, тимчасом там може бути цікава широка передмова видавця про життєві діяльність Падури (Львів, 1874, ст. LXVI+420), „Pieśni A. Szaszkiewicza“, які видав разом з його життєписом С. Бущинський в Кракові 1890 р., пропущені статті про Сковороду д. В. Леонтовського в „Трудах Полт. Архивной Комиссии“, покійного проф. А. Лебедєва в „Вопр. Философии и Психологии“ (Г. Сковорода, какъ богословъ, т. XXVII), дуже важна стаття В. Семевського про Гулака (в „Галлерей Шлиссельбургскихъ узниковъ“, Спб. 1907). З великої літератури про Гоголя варто було б згадати статтю д. І. Житецького в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ (1909, VIII і IX), деякі статті з „Вопросовъ Философии и Психологии“, Ювілейний Збірник, виданий Одеським унів. в 1909 р. (Єфремов нотує лише відбитку з нього статті д. Шелухина), розвідку Н. Котляревського і т. д. Натомість бачимо ряд популярних брошурок, які очевидно тому, хто бажав би взятися після книжки д. Єфремова за дальше спеціальнє вивченне укр. літератури, нічого не дадуть (Грінченка оповідання про Котляревського й Гребінку, Кониського оповідання про Шевченка, Брика про Грінченка, то що). Подібна література добра в спеціальнім показчику для народнього читання, а не в поважній праці. Можна було також викинути

дещо і з часописних статтей без ущербку для читача.

Цитати з російських писань д. Єфремов подає уперто не в укр. перекладі, а в оригіналі. Що сталося б, колиби писав д. Єфремов книжку з всесвітньої літератури? В оригіналі подаються цитати лише в тім випадку, коли важно не тільки віддати зміст, але задержати й форму, передовсім виписки з документів або приклади з поезій (особливо для виказання наслідувань), та й то не конче, а надто в такій популярній речі, як книга д. Єфремова. Инакше се без потреби ма-
жаронізує мову.

З нашої літературної критики.¹⁾

(М. Свіан, Під прапором мистецтва. Літературно-критичні статті. Вид. „Житте і Мистецтво“. Київ, 1910).

Бідна нива української критики літературної. Стойть вона майже неорана. Принаймні систематично. А коли й орано її, то самоділковим плутлом, а не європейською машиною. Переповість чоловік зміст, висловить пару міщанських „здравих“ думок, скаже про друк і напір, мову і ціну і справа скінчена. Ні ширшого знаття, ні глибшого розуміння, — нічого, крім „здорового хлопського розуму“. А виднокруги? — далі тісного смітника своєї парафії вони не йшли... Такою парафією, хочеться сказати „колись“, була ціла Галичина. Провінція — як ні як — європейської держави (під боком у Відні кипіло інтенсивне культурне житте) — яка далека була вона від Європи! Така далека, що люде з Росії приходили показувати їй європейську культуру. А російська Україна? Скільки її синів займає славне місце в російськім літературнім Пантеоні і то не тільки Українців з роду, а й справжніх „українофілів“. А що дали сі сини нашему письменству? — бліді малюнки з життя українського слова!

¹⁾ Друковано в Літ. Наук. Вістн. т. LIII (1911, кн. 1; ст. 199—208).

Будяки росли на нашій ниві. Розумні люди пішли на заробітки на чужі лани, де добреплачено, а у нас лишилися нерухливі, темні легейди, які знали одно: так пораємо землю, як батьки й діди порали.

Та ще й хвалилися: ми нація демократична! Отже — у нас не так, як у людей: що там — російська культура, або література, що гнилий Захід!

Нація демократична!... Сказати б просто: нація темних мужиків, народ хлопа і попа, мертві етнографічна маса! Сказати б широко: вчитися, вчитися нам треба! і чужого научатись і, звичайно, й свого не цуратись! А не розводити антимонію на олії.

Ну, скажете ви мені: минулося! Воно правда — гірші часи минулися. Життє не стоїть на однім місці, воно йде наперед та й нас тягне за собою, навіть не питуючись, чи хочемо ми, чи ні. От ми в Галичині ніби вже й справжньою нацією стали і поволі беремося використовувати подарунки життя.

Не буду також споритися й проти того, що і ми мали вчителів і то добрих учителів.

В історії нашої літературної критики і публіцистики яркими зірками світитимуть імена Драгоманова і Франка. Щасливе сполучення глибокої ерудиції з широким суспільно-політичним світоглядом, які себе взаємно живили, мусіло глибоку борозну лишити на нашій літературній ниві. Гострим лемішем бистрого і безпощадного аналізу чимало хопти вирізали вони з сеї ниви, чимало випололи буряну рутенської заскорузlosti, чортополоху туподумства й філістерства. Живий дух бив з статей сих критиків нашого життя і слова і до живого діла, до відважних чинів кликав. *Vivos voco* —чується з кожного їх рядка. Нешасливе життє наше не дало їм змоги працювати більше і довше на сім полі. Треба було скрізь

посішати ся, закладати підвалини, ставляти кро-
кви нашого національного — вже в європейськім
стилю — будинку.

Нема чого й говорити, що робота Драгома-
нова і Франка на полі літературної критики і пу-
бліцистики разом з іншою суспільно-політич-
ною їх роботою, якої нероздільною частиною вла-
стиво являлася, разом з роботою їх однодумців
— товаришів і учеників — в високій мірі причи-
нилася до винищення галицько-українських (ба
навіть російсько-українських) авгієвих стаєн. Ши-
рокий потік нових ідей поплив на Галичину
і скрізь розлився маленькими струмочками, напо-
ївші не одну спрагнену душу... Великий ідейний
капітал дали нам сі люди, але обертаючись малів
сей капітал, дрібнішав... Мало ще він проценту-
ється. Невелико зросло наше національне багац-
тво духове від того часу. Особливо в Галичині.
Очевидно все те, що помічаємо загалом у духо-
вім життю, спостерігаємо і в окремих його цари-
нах, отже й на полі літературної критики. Оче-
видно се не та критика банальна, з котрою во-
ював Драгоманов, але й не драгоманівська се
kritika. Серединка на половинці. Се наша націо-
нальна хорoba — отся половинність. Наше життє
точиться (іменно точиться, а не розвивається)
в таких ненормальних умовах, що про якусь
школу, якусь культурну традицію в кращім
значенню цього слова не доводиться говорити.
Ми всі ніби безбатьченки. Про російську Україну
й говорити нема чого — там таке культурне
безбатьківство (очевидно свідомого українства)
до останнього часу було законом, єго же не
прайдеши. Але і в Галичині не ліпше справа сто-
яла та й, коли хочете, то стойть й досі. Не ска-
жемо, що не мали ми сильних і характерних лю-
дей. Візьмім хоч би з області літературної —
Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманов,
Франко, Грушевський... Люде сі внесли і вносять
в нашу духову скарбницю багато вартостей. Без-

перечно, ми живемо і годуємося плодами їх творчости. Безперечно, до певної міри ми їх ученики. Безперечно, кожен з нас в міру сил своїх і здібностей продовжує діло сих апостолів правди і науки. Але всі ми — слухачі з „широкого університету“.¹⁾ А де ж безпосередні продовжателі їх, де люде їх школи? Коли не числитимемо Грушевського і Франка — людей, що повели далі діло своїх попередників з поправками всього новійшого життя і своєї оригінальної індивідуальності — то так таки й не будемо мати школи згаданих діячів, або бодай яскравих представників їх ідей. Учеників або нема, або не дорівнюють вони учителям. І коли так справа стоїть на полі, напр., історії чи історії літератури, де у нас були, чи є люди на університетських катедрах, то що ж говорити про критику? Журнальні катедри ще менше дали учеників, ніж університетські, хоч, повторюємо знову, і дуже спричинились до розширення знання. Тож довго лежала облогом нива літературної критики. Окремі виїмки — окремі гарні критичні статті: покійного Грінченка, Лесі Українки (по російськи), Росіяніна Дегена (про Франка) то що — не зміняють сути речі. Тільки в останніх роках узялися бути більше-меньше систематично до літературної критики д. С. Єфремов і молодий, здібний історик, д. Ол. Грушевський, які донедавна були у нас єдиними серйозними критиками. Про критичні нариси д. О. Грушевського ми уже мали нагоду згадувати торік з приводу збірки його статей.²⁾ Можемо тут додати лише те, що останні проби критичного пера д. О. Грушевського виказують-

¹⁾ Скільки, напр., драгоманівців можна тепер здібати по ріжних партіях у Галичині — нац.-дем., радик., і сд. Навіть у тих бувших радикалів, що тепер опинилися серед клерикальствуючої братії, помітна певна політура європейськості...

²⁾ Пор. низше „Нові книжки по історії укр. літератури“.

в ньому критика вдумливого і добре обізнаного — з діями нашої літератури. А вже завсім недавно прибув ще товариш їм — д. М. Євшан, книжку якого занотували ми вище. Про інших не згадуємо, бо ні працьовитістю, ні іншими прикметами вони поки що не визначилися. Але дд. Єфремов, О. Грушевський і Євшан, безперечно, найпильніші, найметкіші і найплодовитіші наші сучасні літературні обсерватори і критики.

Д. Єфремова можна вважати послідовником російських критиків народницького табору, особливо Михайловського. В критиці д. О. Грушевського відразу бачимо вченого історика. Колиби ми хотіли дібрати йому аналогію з-посеред Росіян, то розуміється згадали б про О. Пипіна. Очевидно про повну схожість — не може бути й мови, але в напрямі, в характері є багато подібності. Д. Євшан має ще надто нескристалізовані думки, зраджує ріжні впливи, так що тяжко віднести його до тої чи іншої школи. Можна б його назвати приклонником штуки для штуки, жерцем естетичної культури, колиб не деякі фрази чи уступи, котрі говорять щось інше. Колиб не се останнє, то можна б сказати, що сучасні наші критики стоять на цілком противних полюсах.

Позатим ми мусимо призвати всім їм одно — працьовитість і добре заміри сеї працьовитості. Статті д. Єфремова показують нам в їх авторі „критично-мислячу індивідуальність“, що акуратно засвоїла старі народницькі думки і вміє їх викладати (до речі, часом досить нудно і великомовно) з приводу якогось літературного твору. Словом зовсім в дусі давно-перейденої стадії російської критики. Дехто може зауважити, що д. Єфремов йде за Драгомановим. Се невірно. Він любить часто згадувати за Драгоманова, але в своїх писаннях далеко відбігає від просвітителя Галицької України. В Драгоманові відразу видко-глибоку-освічену людину, що перейшла історично-

соціологічну школу. Ерудицію д. Єфремова очевидно не можна й рівняти з Драгоманівською, а позатим він не соціолог, а просто моралізатор. Ріжниця велика. Та скрізь вона видніє. Навіть зверхня форма — яка відмінна! Чи ж можна точну, стислу, енергійну мову Драгоманова рівняти з солодкуватою і розтяглою мовою д. Єфремова? Драгоманов, вічно тримаючи руку на живчику життя, говорить як тонкий політик і глибокий вчений¹⁾), — Єфремов же ніби бачить перед собою не читачів, не горожан, а якихсь школярів I-ої кляси: так пережовує він кожну думку, так убирає її в довгі звої слів, що критична стаття обертається в якусь навчаючу проповідь. Але одна добра прикмета у критика — його думки ясні. Ви можете вважати їх неглибокими, надто тверезими, можете не згоджуватися з ними, обурюватися, але мусите признати, що за нудною часом шкаралущою слів стоїть певний світогляд. Великомовність критика випливає не з того, що він сам неясно уявляє річ, а з того, що він силкується і без того ясну думку виложити читачеві як мoga популярніше і приступніше.

Не хочемо сим відмовляти критиці д. Єфремова значіння. Критик робить своє діло: сіє, як уміє, те, що вважає за розумне, добре, вічне. Його писання закрашені певною публіцистичною краскою. Деякі з них заслугують повного призначення (про Франка, Ів. Левицького, то що). На жаль не всі тепер приступні для нашої широкої публіки, особливо ті, що друкувалися по російськи в покійній „Київській Старині“, тож було б пожаданим, аби автор зібрав що найкраще і зробив нам літературний подарунок. За десять літ праці може скластися вже порядний збірник.

¹⁾ Гарну характеристику Драгоманова з цього боку подав І. Франко в своїй відомій статті „З остатніх десятиліть XIX в.“ Див. його збірку „Молода Україна“, ч. I, Львів, 1910, ст. 18—19.

Та маючи вже збірку д. О. Грушевського чекаючи на збірку д. Єфремова, ми перейдімо до третього сучасного критика д. Євшана, що отсє недавно випустив збірник своїх літературно-критичних ескізів друкованих по ріжких наших журналах, головно в „Українській Хаті“.

Євшан критик молодий, але роботячий. В його статтях видко шуканне, видко, що чоловік не обмежується на здоровім хлопськім розумі, а сягає по науку до Європи. Знаннє чужих мов, очевидно, дає йому змогу безпосередньо черпати з багатої криниці європейської мудrosti. Біда тільки те, що й тут треба уміння: треба знати, з якої криниці черпати. А у автора не видно якраз певної школи, уміння розбиратися в річах. Бачимо тільки неясні симпатії, нахили, котрі ще не відлилися в певний сталий світогляд. На вішо ж поспішатися видавати чим дуж зелені ще плоди своєї творчості?

Книжка починається з статті „Проблеми творчости“. Перша її частина друкувалася в ч. 1 „Молодої України“ під назвою „Естетична культура“. Другу частину автор додав. На наш погляд первісна назва була б відповіднішою. „Проблеми творчости“ — тільки збивають читача з толку. Колиб хто подумав, що се філософська розправа з області психології¹⁾ творчости — той дуже помилився б. Автор говорить про пустку та нудьгу сучасного „творця“ та потребу іншої естетичної (sic!) культури для творчости, культури, яка б вивела нас на свіже повітре. Очевидно тут перед нами проблеми соціально-художнього характера: як для певної цілі упорядкувати життє. І саме недостача виразного та продуманого соціального світогляду у молодого критика не дала йому доладу, без зайвого туману і гарних фраз відповісти на питаннє. Д. Євшан

¹⁾ Скрізь тут, як і низше, розбивка моя. В. Д.

говорить про розлад між життєм і думкою у сучасного чоловіка (якого саме?), що тужить за гармонією між ними. Але що (і у кого) сплоджує сей розлад? Коли, при яких умовах не стане того розладу? Даремно б ми шукали на се відповіди. Автор не означає близче ні того „творця“, що тужить, ні тих причин, що призводять до тої туги. Адже ся „світова туга“ єсть продукт певних обставин, залежить від відносин індивіда до осередку, отже тільки зміна сих обставин може вилічити людину від туги. Потрібна значить соціальна операція. Тимчасом автор стає якраз на протилежнім становищі, говорячи про само-досконалення та ставляючи завданням творчості¹⁾ — приготовлення возвищеної атмосфери серед загалу через виховання одиниць і цілих поколінь, щоб зробити їх серця здібними до приняття та плекання в собі всього гарного, радісного і величного (12).

Характеристичне для молодого критика вже те, що він говорить про прихід геніїв, про високу людину, а не про людство! Говорить про красу, про естетичну культуру, але не означає виразно соціальних обставин сеї краси і естетики.

Прекрасні лілеї цвітуть на болоті. Багато лілей духової творчости людської розцвіло серед болота нашого життя. Автор цитує Шопенгавера, Ніцше... Вони йому милі, очевидно, самі по собі, просто як творці. Він нецікавий оцінити їх ідеї з суспільного становища. А се ж важно нам знати, щоб зрозуміти, про яку нову мораль

¹⁾ Ставляти завдання творчості се такий же нещасливий вираз, як і той, який подибуємо в дальшій статті („Поезія безсила“), де автор говорить про галицько-укр. письменників нашого часу, що вони „анальфабети і неуки в справах творчості“. Вони безперечно анальфабети і неуки — але в області освіти взагалі: творчість же не наука і по школах не викладається. Д. Євшан нещасливо висловився.

в життю, носителем котрої являється мистецтво, говорить він, і що під тою моралю криється? Чи мораль Шопенгавера, котрий вважав, що не людям вищої раси — буддійської — турбуватися про щастє світу сього, нехай про се турбуються „юдеї“, людці низшої раси, — котрий свою чорну філософію пессимізму і всесвітнього самознищення умів примирити з вигодами звичайного буржуазного життя, а капітали заповів пруським солдатам, які боронили суспільний „порядок“ від революціонерів 1848 р.? Чи може мораль Ніцше з його очікуванням сильної надлюдини, справжнього аристократа і його ненавистю до маси? Чи може мораль такого аристократа „мозку і нервів“, як Стріндберг, що не вагався казати: „Нехай чернь годується тільки вонючим часником та цибулею і заспокоює свою спрагу з каламутного болота“ (див. „Чандала“) і т. д.? Взагалі мораль витонченості людини, що здібна знести на вершини духа і звідти зневажливо дивитися на грішну землю й на тих, що в „землі риються, потом миуються“, аби достарчити культурникові матеріальної спромоги до лету вгору, на той „гній“, що угноює ґрунт, на котрім зростає благородне племя возвищених аристократичних натур?

Колиб д. Євшан мав вироблений суспільний світогляд, котрий сягає до осійних виднокругів золотого віку будуччини, котрий звязує долю людини з певним суспільним устроєм, єдино забезпечуючим повноту людського щастя на землі, то він би потрапив дати ясну й рішучу відповідь на поставлені питання і не накопичував би „великих слів велику силу“, турбуючи без потреби не тільки Мережковського, Луначарського, Ніцше, Шопенгавера, Рескіна, Фолкельта, а й старенького Ріхтера. Тоді зумів би він відповісти на питання людини, що страждає під обухом сучасності: „як рятуватися серед сучасного життя?“ (ст. 3), а нас би не заставив в непевності, хто ставляє такі питання, кому світить ідеал королівства душі,

хто хоче гордо йти серед черні й поганства — хоче і не може? (ст. 3). І не тільки відповів би, а ще й з'ілюстрував свою відповідь фактами нашої рідної літератури.

А так його вступна стаття мало промовляє до розуму і серця читача з розвиненими громадськими поглядами і почуваннями: остильки вона неясна в означеннях. Справді — про яку людину говорить вона, про який загал, про який новий світогляд і т. д.? Люде не якесь сіре стадо, а конгломерат ріжних груп з ріжними потребами і змаганнями. Всі людські (навіть „надлюдські“) ідеали закрашені суспільним осередком, тож в кожнім поодинокім випадку треба вміти означити, чий саме той або інший ідеал, яка суспільна група його обстоює чи обстоювала. Тоді ми з неба абстракції зійдемо на землю фактів і намальована картина автора стане опуклою, виразною, приbere розміри, форми і зміст правдивої дійсності. Без провідної нитки суспільного світогляду рискує критик заблудити в нетрах порожніх слів.

Можна би ще одно замітити з приводу отього вступу до збірки. Буквально — можна споритися проти кожного речення, проти кожного твердження. Не вважаючи можливим писати цілу другу статтю з приводу статті д. Євшана і вичислювати все те, з чим я не годжуся, я все ж не можу обминути одного місця. На ст. 11 говорить він про ріжницю поміж старинною людиною, що була натурою наскрізь гармонійною, і людиною сучасною, котру дійсність мучить, котра страждає в сій дійсності і, щоб могти в ній жити, мусить піднести сю дійсність до ідеалу. Старинна людина — поясняє д. Євшан далі — се старинний Грек. Цікаво спитати д. Євшана, з якого віку перед Р. Хр. сей Грек? Чи се людина поем Гомера, чи трагедій великої трійці, комедій Аристофана, лірик Сапфо? Коли автор про се подумає, то певно сам розсміється. Адже

сучасна наука давно вже відкинула таке протиставленнє людей нашого віку людям античного світу, адже всі такі категорії, як античний світ, середні віки, відродження, під ударами сучасної історичної критики розбились на дрібочки і існують ще тільки в підручниках. Справді, коли ми говоримо тепер про капіталізм, напр., в Римській державі, то мусимо ж представляти й психіку тогочасної людини подібною більше-меньше до психіки людини нашого капіталістичного віку, очевидно також відповідно до кляси. Но от д. Євшан говорить про людей нашого часу, що їх мучить життя і вони хотять втікати від життя. Але хто саме ці люди? Страждає багато людей з ріжних кляс. Та ми знаємо, що існує ціла велика кляса, що виступила останньою в новіших часах, що найбільше тепер упосліджена, а проте не тратить віри в життя і являється носителем найоптимістичнішого світогляду, не тікає від життя, а бореться з ним, певна своєї остаточної перемоги. Чайже до представників сеї кляси не можна приложить мотто д. Євшана, котрим він розпочав свою статтю. Від життя раді буття хиба декаденти, представники здеклясованої інтелігенції. Причини ясні: своїм походженням і становищем належать вони до соціальної групи, що стоїть між буржуазією і пролетаріатом. Звідти їх хитання між сими двома клясами в ріжні сторони. Властиво ні з якою з кляс нема у них нічого спільногого і тому чуються вони часто самотніми, от як Яцків (див. напр. характеристику його у Євшана, ст. 30—31).

Було б уже ліпше, якби д. Євшан розпочав свою збірку просто з другої статті — поезія без силля, котра характеризує сучасну галицько-українську творчість „маленькихъ нудныхъ людишекъ“. Сі „творці“ очевидно самі такими себе не знають і, перекривлюючи своїх німецьких чи польських первовзорів, ще й де-кого з несвідомих справи людців морочать. Публика часом

реторику бере за патос, вишуканість за артизм, котурни за творче пориваннє. А коли чоловік почне „писати якісь таємні знаки“, то навіть сам критик бє чолом перед ним: велетню, ніхто не збагне твоєї душі! (див. ст. 27). А що вже тій публиці дістается на горіхи, що не розгадає свійських сфинксів, не збагне тайни іх душі — не сказать!

Але чого ж се критики не витолкують дурній публиці тих таємних знаків, не відкриють тайни душ письменницьких? Чи може за мовою сучасних пітій ховається найзвичайнісінька порожнеча, духова пустка, а не глибінь духа — жадне королівство душі? Чи ж не про се говорить і сам д. Євшан на ст. 4, коли добивається іншої естетичної культури, чи не се читаємо і на ст. 18 про тих „творців“, що ґрунт під ногами загубили?

Ясна ніби витичена лінія автора, а скільки скоків в бік! Здається критика опанувала одна ідея, — аж ні — бачимо струмочки й іншого впливу, не зовсім перетравленого. Очевидно автор не передумав до кінця своїх ідей, не впорядкував їх, а розвивався в міру того, як писав. Сю невиробленість критика побільшує ще вавилонське стовпотворенне думок критиків ріжних часів і напрямків, яке подибуємо в його творах. Чи він же вистудіював їх в звязку з умовами „життя і мистецтва“ їх доби, чи тільки брав барвисти цитати? Се стовпотворенне, правдива мішанина „племень, нар'чій, состояній“ відбилася й на викладі. Статті писалися в ріжнім часі, поміщені, здається, не в хронологічнім порядку, тому зібрані до купи нагадують справжню вавилонську вежу. Бракує збирці ясного критичного зору, єдиної провідної думки. Чи автор — простий шукач краси, естет, людина „голубої крові“, безстрастний оглядач святості, чи він борець зі злом сучасного життя, відбиттєм котрого являється, як сам він каже, мистецтво? При охоті

можна довести уступами з тої чи іншої статті і те, і друге, і що інше. А на всі наші закиди найде автор з свого багатого арсеналу не одну запереку, чи в формі модерної мітрапези, чи старої поржавілої гаківниці... Так часто ерудиція критика не годиться з основним його уподобанням!...

Хотілося б, щоб молодий критик в своїм „модерні“ шуканню не зманюувався і не зійшов на ніщо, пишучи таємні знаки. Та може ще любов до краси зведе його з вершин безстрастної контемпляції в низини людського горя і мук, може він выбере собі шлях Рескіна і Морріса? Дай-боже!...

Кінчаючи отсім свої загальні уваги над книжкою д. Євшана, просив би його не гніватися за них на мене. Роблю бо їх від широго серця, бажаючи йому дального самодосконалення. Ніхто не скаже, щоб він не вмів писати, або не хотів працювати над собою. Деякі його статті читаються з цікавістю, а гадки висловлені в них про того чи іншого письменника нераз зовсім справедливі і слушні. З сього погляду заслугують на увагу особливо статті про галицько-українських „творців“, надто про божків з „Молодої Музи“, сих дрібних буржуа з походження, пролетарів становищем, а претендентів до аристократизму духа...

Найліпша може в цілій збірці стаття про Яцкова, але автор не потрапив звязати письменника з його осередком, не зрозумів (принаймні не показує нам сього зрозуміння) появі письменника, а через те не дав нам ясного і виразного образу. Очевидно в високій мірі причинила до сього й манера д. Євшана писати, котра збиває його на манівці критиків з під „Скорпіона“ або „Золотого Руна“. Зате не можна не пристати на характеристику (надто розбиту) заперечних сторін Яцкова, яку дав д. Євшан в своїм етюді про нього і почасти в статті „Поезія без-

силля". Але се тільки побіжні уваги, часто не звязані з основним тоном етюда. Найменьш уdatним видається нам етюд про Кобилянську, хоч автор може саме сю статтю і вважає за найкращий свій критичний нарис. Справді, сей етюд найбільше характеристичний для методи авторового критикування. Се швидче якийсь настроєвий малюнок, як живий образ письменниці. Замість пластичної постаті якась неясна тінь з долин Елізіюму.

Не будемо спинятися на інших етюдах д. Євшана (опріч Яцкова і Кобилянської маємо літературні характеристики — Карманського, Пачовського, Лепкого, Кримського, Чернявського і Стефаника). Всі вони написані в дусі схарактеризованих вище, мають часом слушні, а часом невірні твердження, читаються не без цікавості, але недовго лишаються і в памяті. Не розбиратиму тому їх на сім місці, однаке не можу вдергатися від одного запитання: коли і в чім д. Пачовський став „соловієм України“ (55)? де побачив д. Євшан у нього „чудесні краски, в яких змалював він героїв минулого“? Чи не в бомбастичнім і нуднім „Сні української ночі“, котрий в Галичині так хвалить, певно за добрі наміри автора, а не за виконаннє...

Зовсім до пари своїй методі дібрав д. Євшан і стиль, який нам, грішним дітям грішної землі, видається мовою не живої людини, що любить, страждає і бореться, а якогось соторіння нечулого, якогось безтілесного прорицателя. Критик не говорить так, як чоловік, що стоїть на твердім ґрунті, а як той, що ширяє десь „показ обрубом життя“, що прислухається не до голосу життя, а „до свого внутрішнього голосу, в якому пробивається пульс вічності“ (79). Звідси — туманність вислову, натяки на недовідоме, якась заслона містичної глибини і тайни, одноманітний, повільний тон оглядача святости, спокій Hirvani.

Чи не тому ся мова така ялова, що автор тікає від людей, відвертається від усього буденого? Холодом повіває від краси, яку оглядає автор, холодом віє і від мови, якою описує він нам сю красу. Не мова се борця, що веде суспільність на стрічу сонцю золотому і говорить до неї сильно та відважно, се притишений, слабий голос мрійника, що шукає царства не від миру сього, збирається поглибляти тайни, шукає дороги до містичного, „до тих невідомих, таємних країн, що розумом їх обхопити не можна“ (31).

Сумно стає живій людині від сеї безжизнії мови і хочеться разом з покійником Грінченком гукнути:

„Ні, хочу я борати і досягання!
Ні, хочу діл поважних і міцних!“

Євген Гребінка.¹⁾

(1812—1848).

Серед письменників дворянського періоду нашої нової літератури не останнє місце займає скромний і добродушний автор „Приказок“, цінних для нас тепер не лише тими „гарними“ думками, які старався в них проводити Гребінка, а й тим досконалим побутовим малюнком, який ми нераз подибуємо в його „Приказках“. Ся побутовість „Приказок“ значно збільшує їх художню вартість, роблючи їх не звичайними оповіданнячками на бродячі теми з моралістичною науковою, а живими образками недавнього минулого.

Гребінка вмів надати своїм „Приказкам“ тої своєрідності, котра робить їх оригінальними творами, не вважаючи на те, що сам автор в передмові до них признався, що теми позичив він у Крилова й інших. Се уміннє убрati стари, як світ, сюжети в рідну українську — не лиш мовою — одежу дає нам право зачислити „Приказки“ до кращих творів нашої красної літератури, а автора їх поставити вище інших байкарів.

---

¹⁾ Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LVIII (1912, кн. 7—8, ст. 63—78). Стаття писана з нагоди столітніх роковин народження письменника.

Але Гребінка не тільки „Приказки“ нам заставив. Маємо ще по нім український переклад Пушкінової „Полтави“ й цілу купу творів російською мовою. Та в сих творах не був він оригінальним, наслідуючи в поезії Пушкіна, в прозі Гоголя й інших, навіть зовсім *dii minores* рос. письменства, й наслідуючи так невдало, що російські його писання, свого часу дуже почитні, нині мало хто згадує.

Проте ані мова російських творів, ані характер їх не дає права історикові української літератури обминати їх без уваги. В певнім часі не можна письменника викидати з історії рідного письменства тільки тому, що він писав нерідною мовою. І так само, як не викидаємо ми М. Маркевича з його „Українськими Мелодіями“ або великого Гоголя, так само не повинні ми забувати на російську продукцію Гребінки, очевидно „остільки — осکільки“. Лише в звязку з російськими творами на українські теми, яснішим стане нам справжнє літературне обличчє письменника і його значіннє яко письменника українського.

Літературну оцінку російської прози Гребінки дав нам покійний Лесевич.¹⁾ Як знаємо, випа-

¹⁾ Щоб уникнути можливих непорозумінь, мушу зауважити таке. Покійний філософ в своїм інтереснім нарісі подав нам характеристику Гребінки як морального типу письменника ремісника. Ремісництво, мовляв, спричинило недостачу в творах внутрішнього змісту, щирого переконання, захоплення якими-будь поглядами. Ось чому, на думку Лесевича, виступає Гребінка в своїх творах такою несимпатичною людиною, з дрібязковими і плиткими почуттями, взагалі людиною безідейною, з неглибоким внутрішнім змістом. В свой статті я не маю очевидно наміру полемізувати з Лесевичем, торкаючися його поглядів на нашого письменника лише остільки, осکільки се причиняється до країшого ілюстрування моїх власних думок, але на сім місці я позволяю собі на пару загальніших уваг з приводу характеристики, даної у Лесевича. Ремісництво тільки обнижує внутрішній зміст творів письменника, а не творить його. Ремісником чоловік доперва робиться в своїх творах, але висловлює він в них те, що перед сим на його світогляд

ла вона не дуже прихильно. Чорно змалювавши сю творчість Гребінки, Лесевич на хвильку став здивований перед його українськими приказками, їх свіжістю і ідейністю.

Пригадуємо його слова: „Гребінка поєт — та ще поет український — се щось зовсім незвичайне, ненормальне, виключне, — якийсь ясний промінь в темнім царстві“...¹⁾ Далі Лесевич подає пояснення сього дивного факту в творчості Гребінки — вплив етнографічного осередку на молоду незабруднену ще душу. Не можна зовсім з сим поясненням згодитися. Адже-ж знаємо, що довгий час по переїзді до Петербурга писав Гребінка крім невдатної прози й далеко кращої поезії російської і де-що по українськи. Що-ж тут важить?

Мова се спричинила, ось де ключ! — закричить інший. І в сім поясненню буде трохи правди, але не вся, бо мова може бути рішаючим чинником лише в справі художності, а не ідейності. І се в данім разі так і є: російські твори Гребінки лише менше художні, ніж його українські „Приказки“. Що до ідейності, то Гребінка на мій погляд в них не менше сам собою, як і в „Приказках“, бо тут рішає не мова, а інші чинники, передовсім положення в суспільстві. Як ніяк — автор був дворянином, властителем душ і чиновником. Передовсім се мусіло від-

зложилося й вплинуло. Адже ремісником може бути й найбільш радикальний чоловік і, навпаки, талановитий художник може бути найдикших поглядів. Що більше — талановитий письменник може поволі розмінятися і стати ремісником, а знов ремісник часом може здивувати нас силою чуття там, де не наслідує інших, а творить своє, там, де він безпосередній. Але скрізь він буде дитиною свого часу, свого стану. На мій погляд Гребінка й був що до свого громадського світогляду однаковим чоловіком скрізь в своїх творах, як українських, так і російських. На сім пункті моя незгода з талантовитою Лесевичовою характеристикою Гребінки.

¹⁾ „Русская Мысль“ 1904, кн. 2, ст. 30.

бітися на його духовій фізіономії. Був се звичайний собі, середній чоловік, урядницька благонадійність котрого безсумнівна, але очевидна також і „благонаміреність“ його світогляду, розуміючи сю доброзичливість в тодішнім кращім значенню цього слова: як певну поступовість в рамках істнущого ладу.

До того-ж майже всі ті ідеї, які помічаємо в „Приказках“, мали, як знаємо, надто — сказати-б — міжнародній бродячий характер,¹⁾ щоб Гребінка потрібував відрікатися їх в пізніших літах. Вони були так само „благонамірені“, як і ті, які подибуємо в російських його творах, де автор також виявляє „добре серце“ і готов проліяти слезу над людським нещастем, що признає сам Лесевич. Байдуже, що симпатичні ідеї тратили на своїй виразності, розводнені потоками пустопорожньої балаканини, — важно, що вони були, а були вони тої самої марки.

Як чоловік „освічений“ і до того ще літератор, Гребінка не міг не почувати себе вищим від своїх сусідів — поміщиків, культурнійшим, гуманнійшим, словом „столичним“ чоловіком в порівнянню до простацьких, грубих провінціялів. Тому то так завзято й висміював їх, утрируючи сатири Гоголя. Тепер нам нудно читати сі висміювання і невисоко ми їх можемо цінити, але своє діло вони робили, будячи сяку - таку думку і навертаючи на бажаннє лішого — хоч би в зверхніх формах громадського життя (в своїм поміщицькім, розуміється, окруженню). Маловажити їх так само годі, як маловажити подібні їм по художності і почитності твори Амфитеатрова або Вербицької.

¹⁾ Гребінка бореться з кривосуддем, правом сильного і багатого, стремліннем вийти на панську лінію, славити чесність і чистоту, котрих ніщо не сплямить, добре обходженне з низшими і таке інше.

А Гребінка при сім ширив і сякі-такі симпатії національні, чого також не вільно забувати, бо не вважаючи на всю невиразність і пліткість національної ідеї в його творах, присутність її все-ж таки була досить помітна.

Вкупі з іншими подібними творами в російській мові на українські теми (а їх у тім часі було чимало) й Гребінчині поезії та історичні повісті робили своє діло, будячи або не даючи заснути національним симпатіям серед сучасного йому покоління,¹⁾ тому й переходити до порядку дневного над його російською продукцією ніяк не можна, яка б ні слаба була ся продукція під оглядом художнім, або ідейним.

Низше я торкнуся ідейної сторони Гребінчиних творів, а тепер коротенько спинюся на джерелах його ідей, передовсім національних. Розуміється, я не можу широко розписуватися про тогочасне національно-культурне життє, в атмосфері котрого жив і розвивався наш письменник, бо докладне вияснене сеї атмосфери виходить поза рами моєї статті. В ній я зазначу лише найголовнійші з тих чинників, під впливом котрих виробився світогляд Гребінки.

Отже передовсім не повинні ми тут забувати за обстанову домашнього життя нашого панства, не позбавлену ще тої своєрідної побутовості, тих старих традицій, які йшли ще з XVIII в. Обрусіннє тоді було ще в початках і не встигло ще зробити наше панство якимсь національним чужинцем на Україні. Не торкаючися вже чисто політичних традицій Гетьманщини, сильних ще в багатьох значнійших фаміліях, досить звернути увагу на те, що національна атмосфера не вивітрилася ще з життя домашнього, родинного,

¹⁾ З пізнійших часів про такий вплив напр. „Чайковського“ маємо свідоцтво ученика Гребінчиного Сурожевського в його згадці за Гребінку (див. „Історич. Вѣст.“ 1900, XII, ст. 1018).

особливо серед менше заможних фамілій, а до таких власне належали Гребінки: Павло Гребінка, батько нашого письменника, як каже його перший біограф Михайлов, мав лише 50 кріпаків.

Се життє ще було пересякнуте своєрідною побутовістю і звичаї та обичаї старовини мали над ним свою силу. І хоч батько Євгена називався вже Гребіонкіним, а хутір свій, наслідуючи інших „модників“ тогочасних, перехрестив на „Убъжище“ — як знаємо в тих часах багато всяких таких „Убъжищъ“, „Отрадъ“, „Усадъ“ et сet повстало в найріжнійших кутках України — проте рідна стихія ще панувала і в панськім домі, тим більше, повторяю, в такім малозаможнім, як Гребінки.¹⁾.

¹⁾ Досконало, парою-двома штрихів змалював нам обставини тодішнього дрібнопоміщицького, чисто хуторського життя, далекого від обрусіння, котре ледві що прощпалося на сі хуторі, сам Гребінка в своїй передмові до „Ластівки“, а знов про додержуваннє народніх звичаїв в родиннім його гнізді говорить він в своїх автобіографічних „Записках студента“ (див. Собр. соч., вид Гербеля, т. I. ст. 319—320), не забувши додати, що „звичаї старовини завсідди для мене святі“. В великопанських домах виплив обрусіння були очевидно і в тих часах уже домінуочими, але й тут не вивітрилися певні національні симпатії навіть у найбільш відірваних від рідного ґрунту людей. До речі, не спиняючися на сій темі докладніше, я позволяю собі між піншими звернути увагу читачів на цікаву під сим оглядом книжку сучасника Гребінки, Ів. Бороздни „Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма“. Письма въ стихахъ къ графу В. П. З(авадовском)у. Москва, 1837, в котрій знаходимо опис життя тогочасного українського панства. Сам Борозна до певної міри захоплений по романтичному етнографічною стороною укр. народного життя. Він у своїй книжці раз-у-раз говорить про красу цього життя, згадує про повіря, про кобзарів і їх пісні et сet. „Люблю и въ мелочахъ национальность“, заявляє він якось. Так от згадує він і про хор, котрий співав у графа при обіді, за десертом. укр. пісень. Але даймо слово самому Борозні:

„Исчезли музыканты. Взоры
Вдругъ обратили всѣ на хоры;
Тарелокъ, рюмокъ стихнуль стукъ —
И очаровываетъ слухъ“

Та поза впливами „горниць“ істнували ще інші впливи — впливи кухні, „людської“, стихійні впливи того мужицького моря, котре оточало кругом панські острівці. Особливо сильними бувають впливи мамок, няньок, а згодом мужицьких дітей, — товариства дитячих играшок молодого панича чи панночки. Пізніше сі стихійні впливи зміцняла освіта, впливи літературні.

Всі ці впливи чергувалися й у Гребінки. Михайлов, один з перших біографів нашого письменника, згадує саме за вплив няньки, котра ходила за маленьким Євгеном і бавила його своїми нечисленними оповіданнями.

Розуміється няньчині оповідання і пісні не були одинокими. Вони може тільки перші збудили любов до свого, а потім і в молодості і в дозрілих літах піддержували сю любов і інші співці та оповідачі.

Про сей вплив „ґрунту“ говорить і сам Гребінка в своїх російських поезіях:

„Измлада, отъ самой моей колыбели,
Мнѣ грустно стенали пастушки свирѣли;
Печаль разливалася въ пѣсняхъ родныхъ:
Рыдая я слушалъ унылую чайку;
Мнѣ пѣли, как ляхи сожгли Наливайку“
(„Печаль“),

а в „Признанії“ знаходимо такі рядки:

„Какъ тяжкіе вздохи печали глубокой,
Какъ матери вопли надъ гробомъ дѣтей,
Мнѣ въ душу запали далеко, далеко
Украины пѣсни моей“...¹⁾

Подібні признання можна надибати і по інших поезіях, див. напр. „Курганъ“, „Украинскій Бардъ“, „Опять передо мной знакомыя поля...“

Малороссійскихъ пѣсенъ звукъ:
Восторгомъ чувства закипѣли,
Какъ чайку древнюю запѣли“ (16).

¹⁾ Див. Соч. т. V-й, 94—95 і 117.

До впливів етиографічного осередку дуже скоро прилучилися книжні. Варто відмітити тут вплив першої української книжки — знаменитої Енеїди. Один із домашніх учителів Євгена — Кудрицький ось що говорить про свого учня:

„Цікавість його була надзвичайна. Часто наука розпочиналася й кінчалася його запитаннями, а моїми відповідями. Особливо цікавили його Славяне, українські гетьмани, Енейда Котляревського, повіря про відьми, чарівниці і таке інше“ (Соч. Гребенки, вид. Гербеля, т. I, стор. XII).

Перші літературні спроби Гребінки, здебільшого українською мовою (пор. біографію, С. ч. т. I; ст. XVIII), припадають на часи перебування в Ніжинському ліцею, серед учителів котрого був між іншим І. Кулжинський, автор „Малороссійської Деревні“, що добре відносився до свого ученика. Сам він оповідає, що „не було того дня, щоб Гребінка через лісу не перелазив до мене. У мене брав він читати журнали й альманахи, оповідав мені про свої заняття і вкінці почав показувати свої вірші“ ((ibid., ст. XV). Не забудьмо, що в тім часі Кулжинський не був ще ворогом українського руху, а навпаки був одним із діячів його. Розуміється, учитель, який високо ставив українські пісні і молоду українську літературу, мусів в сім напрямі впливати й на ученика, знайомлячи його з відповідними літературними творами. А український літературний рух був уже тоді, як знаємо, представлений кількома дуже цінними творами, які значно поглиблювали національну самосвідомість. Ще в ліцейських часах мусів Гребінка познайомитися і з „Опитом“ Цертелєва і першим збірником українських пісень Максимовича і з харківськими журналами, в яких містили свої українські вірші Василь Маслович і П. Гулак Артемовський, тоді уже „відомий поет“ (так його називає сам Гребінка в примітці до своїх „Приказок“). „Історія Русов“,

так розповсюджена в тих часах, само собою розуміється, теж мусіла вже рано бути відомою Гребінці — з неї бере він сюжети своїх російських поезій на історичні теми, йдучи за прикладом М. Маркевича.¹⁾

Літературні впливи могли лише змінити національну свідомість, збуджену традиціями побуту, тими обставинами життя, серед яких зростав Гребінка. Закинутий долею далеко від рідного краю він і на чужині почував себе Українцем і раз-поз-раз згадував з теплою симпатією і журбою

„На холодной чужбинѣ
О милой родной сторонѣ“.

Нема жадної підстави гадати, що Гребінка лише строїв із себе козака на чужині. як то доводить Лесевич. Проти цього говорить сама щирість тону подібних ліричних виливів його, чи то в його поезіях, чи то в прозових писаннях. Лесевичові не подобається напр. передмова до „Ластівки“. Правда, мова її нагадує вже ту специфічно „українофільську“ балаканину, яка так неприємно вражає нас напр. в писаннях Мордовця, але все-ж в ній до роблености патосу і патякання посліднього ще дуже далеко і нераз чується правдиве чутте. Та коли і в прозі на згадку про рідний край чулися щирі нотки, про вірші вже й мови не може бути — які б слабі вони ні були, в усякім разі в них був Гребінка і самостійніший і, що важнійше, щиріший, ніж у своїй російській прозі. І коли в прозі Гребінка був так мало оригінальним ремісником, безталанно передражнюючи інших, то в поезії, хоч і чужою мовою, вмів і він бути самим собою.

Розумію тут очевидно російську поезію, бо в українській — оригінальність і щирість його

¹⁾ Знаємо, що й пізніше крім друкованих матеріалів до укр. історії перечитував він і рукописи, про що сам згадує в нарисі „Лубни“ (див. том. V, ст. 268), записуючи одноісторичне оповідання з приміткою, що він його „ніде не вчитував ні в історії України, ні в рукописах“.

безперечні і не викликають сумнівів навіть у Лесевича.

Розуміється вірнопіддані службовики, серед котрих не бракувало Кирпів-Гнучкошиєнків, не могли добре впливати. Їх урядові погляди, їх офіціяльний патріотизм мусів так чи інакше відбиватися на змісті й обемі українських симпатій не лиш їх власних, а й тих, з ким вони приятелювали.

Але не треба забувати, що певні українські симпатії примирялися і примиряються й досі з сим офіціяльним світоглядом нераз у найбільш офіціозних особистостей. Значить не треба перебільшувати шкідливості чиновницького виливу на Гребінку. Сей вплив міг виявитися головно в області політично-соціальних поглядів, підготовленій вже самим соціальним становищем письменника — урядовця і поміщика. На українську діяльність Гребінки скорше мали негативний вплив якраз подуви з іншого табору — ліберального, висловом котрих була зідліва антиукраїнська критика Бєлінського.

Гребінка, як знаємо, не був самотний у Петербурзі. Тут знайшов він земляків, котрі так само, як він, любили рідну мову і літературу. Яке б ні було се коло — розуміється серед його петербурзьких знайомих могли бути люди з маловиробленим національним світоглядом,¹⁾ — але все ж не можна забувати, що саме в Петербурзі видав Гребінка свої „Малороссійскія приказки“. Очевидно були люди, котрим сі приказки подобалися і котрі радили їх видати.

¹⁾ В роді того скалозуба Михайла Соловєва, товариша Гребінки по Ніжину, про якого Гребінка згадує в листі до свого приятеля Новицького, що „він смертельно охочий до української мови і ми часто втішаемося словами: „гоготити, стугонити, шамотити, чемчикув і т п.“ (Див. Г. Коваленко, Житте Є. Гребінки. „ЛНВ“ 1899, кн. II, ст. 81). Хоч правда з листу не видно, аби ся „втіха“ мала на цілі глувування з рідної мови.

Лесевич не високо ставить ту компанію земляків, в якій обертається Гребінка, бо се були чиновники, які, казав він, уживаючи виразу Гоголя, лише „сповняли ябедою департаменти“.¹⁾ Але інших Українців, крім урядовців і шкільної молодіжи, тоді й не було либо в у Петербурзі. Письменники тоді, як знаємо, також були здебільшого урядовцями. Тай сам Гребінка їхав у Петербург шукати посади урядовця, отже й попав у свою компанію. Про ці наміри читаємо в його автобіографічних „Записках студента“: „У військову службу я тепер ні защо не піду; війна скінчилася: що я робитиму? Знову кочуватиму од села до села, з міста до містечка: нудитися або залишатися до дочек поміщиків, аби знечевя якось забити гулящий час? Ні, переміню шаблю на перо, поїду у столицю, в Петербург: там широке поле до розумової діяльності, там стільки міністерств, там я з користю уживу свого знання“.²⁾ Вибираючися до Петербурга, журався Гребінка, як він житиме сам на чужині. Про се писав він до свого приятеля Новицького: „Думав я довго, їduchi: що з мене буде в Петербурзі, що я там робитиму між Москальми?“ Але вийшло, що Петербург є колонія освічених Українців. Всі урядові інституції, всі академії і т. п. — повні земляків, і приймаючи чоловіка на службу, на Українця звертають особливу увагу, як на *un homme d'esprit*...³⁾

Знайомі Гребінки уряджували українські спектаклі, цікавилися новинами української літератури. В що-йно згаданім листі писав Гребінка, що на мясниці студенти Воєнно-Медичної Академії грали у своєму театрі „Наталику Полтавку“⁴⁾,

¹⁾ „Русск. Мыслъ“ кн. II, стр. 36.

²⁾ Соч. т. I, ст. 330. Розбівка моя. В. Д.

³⁾ Г. Коваленко, Житте Євгена Гребінки. „ЛНВ“, 1899, кн. II, ст. 80—81.

⁴⁾ ibid, ст. 81.

а в листі до Квітки чигаємо таке: „Жду і не діждусь Оксани! І одбою нема од наших хлопців, а їх таки тут є з московській десяток! Як їм сказав, то тільки й речи: „а що приїхала?“ і т. д.¹⁾

Серед знайомих Гребінки був і В. Григорович та інші, а згодом і Т. Шевченко, в визволенню котрого з кріпацтва також і Гребінка брав деяку участь. Коло земляків, поїздки на Україну, переписка з укр. діячами (Квіткою, Котляревським та інш.) не могли не піддержувати українських симпатій у нашого письменника.

Національні симпатії Гребінки розуміється нема чого доводити — сам факт писання рідною мовою, заходи коло видання українського журналу, результатом яких був збірник „Ластівка“, за се говорить, тому не на те, щоб доводити сі симпатії, нагадаю деякі мотиви в його писаннях, а на се, щоби змалювати їх характер.

Отже каже Гребінка не забувати рідного краю: „Ви, братця, все таки домівки не цурайтесь“ („Рибалка“); доводить вагу рідної мови; високо ставить твори рідної літератури — пригадуєте, як він висловлюється: „Станеш, каже, у сто десятий раз читати Котляревського Енея або повісті Грицька Основяненка — і читаєш, і смієшся, і плачеш“ („Так собі до земляків“); журитьесь, що сих творів не беруть у журнали (пор. листи до Квітки, в котрих він вихвалює твори Квітки, Шевченка, та інших, що пишуть „християнською“, „чоловічеською“ мовою, й каже: Як то народ пише гарно по нашему, і чом от у тій журнали нічого не беруть?); завсіди памятає про рідну землю, „Україну — мать“, як її він кличе („Богдан“), виспівуючи красу її і її сумну історію; вміє оцінити як слід неприхильні рідному народові писання, називаючи напр. „Козакъ —

¹⁾ Соч., т. I, ст. XXVI.

стихотворець“ кн. Шаховського „пародією на Україну“ (Соч., т. V, ст. 277) та радючи виставляти замість сеї пісні — пісні Котляревського і Основяненка (*ibid.*, ст. 279) і т. д. Всі ці заяви свідчать про очевидні національні симпатії письменника, але нічого не говорять про політичну сторону цих симпатій. Як Гребінка задивлявся на сучасне становище України, які політичні ідеали що до України він мав? Безпосередньо відповіди на се не маємо, але посередно можна відгадати його погляди. Про жадну самостійність України, або взагалі якусь її осібність, напр. в формі автономії, Гребінка, можна сміло сказати се, не думав: Україна навіки тісно звязана з Московщиною, поза істнуючі форми політичної управи — самодержавної монархії, яка спирається на всесильну бюрократію, думка його не вибігала. Нових ідеалів на сім шляху не було у нього, а про поворіт старого не було й мови. Гребінка був вірний чиновник, зовсім благонадійний!

Його домагання обмежуються на чисто культурних справах. Розуміється після здавлення бунту декабристів і першого польського повстання (1831) трудно було висловлювати якісь надто вільноподібні політичні гадки. Тихо сиділи, як знаємо, навіть ті, що в 1825 р. хвалилися, що дух Полуботка ще живий на Україні,¹⁾ але все ж деякі надії жили ще і навіть знаходили вираз в літературі, як свідчить про се вірш Гулака Артемовського з приводу польського повстання,

¹⁾ В осені 1825 р. писав Маркевич до Рилєєва, дякуючи йому за „Войнаровського“ і „Наливайка“, таке: „Ми не спустили ще з очей дій великих мужів-Українців, в багатьох серцях не зменшилася давня сила почувань і відданості вітчині. Ви ще знайдете у нас живим дух Полуботка“ (Див. Семевського, Політич. и общ. ідеали декабр., ст. 301). В звязку з сим набирає особливого значення справа обвинувачення маршалка Лукашевича в зорганізуванню таємного товариства, яке ставляло собі за ціль — незалежність України.

в якім він виявляє свою радість „що Білий царь нас голубить: звелів не рекрута, а козака з нас братъ“. У Гребінки й сього нема, а як знаємо, він сам служив в малоросійськім козачім полку, зорганізованім в 1831 р.

В згаданих вище автобіографічних „Записках Студента“ знаходимо тільки дуже побіжну увагу про сей епізод. Я наведу відповідний уступ (в перекладі), бо досі на него забували всі, хто писав про Гребінку, тимчасом сей уступ має певний інтерес.

„Ніколи Україна не була для мене такою гарною як тепер. Царь забажав від неї козацьких полків — і раптом все заворушилося: цілі села готові уоружитися, аби вволити волю свого государя. Де треба взяти 50 чоловіка шерегових козаків, там являється сто охотників; вісім полків виступило на весні; тепер вербують резерви.

Сими днями в повітовім місті відбудуться дворянські збори для вибору офіцерів. Я маю вчену степень — вона також офіцерський чин; проситиму згоди батька-неньки і піду служити. Тепер війна; скільки випадків відзначиться, зробити добро!...

Одного я боюся: коли простий народ, кидаючи свої мирні заняття, валками* валить під прапори, які ще за предків їх далеко вславилися голосною славою, валками більше численними, ніж треба, то що буде на дворянських зборах, куди являться люде освічені?“ (Соч. I, ст. 317).

Ніякого особливого патріотизму, як бачимо, автор не виявив, крім охоти відзначитися на службі „отечеству“. Правда й писалися сі „Записки“ геть-геть після того, як козаччина 1831 р. скінчилася повною руїною покладаних на неї українським громадянством надій.¹⁾

¹⁾ Про козаччину 1831 р., див. Н. С. „Къ исторії малоросійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX

Ніяких отже ілюзій навіть в вірнопіддано-чиновницькій одежі не могло лишатися і хоч Гре-бінка й згадас часом в поезії, як колись

Дразись Україны сыны
За вольность родны святую („Курганъ“),

то тільки тому, що билися вони колись з Поля-камі. Якже вибилися зпід їх власти і прилучилися до Москви, все стало гаразд на віки вічні. До-кладно свої думки на сю тему розвинув Гре-бінка в поемі „Богдан“ (Соч. т. V, ст. 7- 81).

Не буду переповідати сеї поеми — її зміст доля Богдана Хмельницького, розказана за „Історією Русов“ і Бантиш-Каменським. Починається прологом, досить інтересно складеним, де висту-пають ғусалки, тіни — Павліска, Остряниці, На-ливайка, які оповідають про себе за „Історією Русов“, — тільки дівчини згвалтованої Поляком, голос зпід каміня. Русланки змальовані за народ-німи оповіданнями.

Сей пролог найінтереснійша частина. Цікаво, що „Великий льох“ Шевченка нагадує його своїм укладом. Дальше йдуть діалоги, головно між Хмельницьким і священиком, пересипані корот-кими описовими картинами в смаку „Полтави“ Пушкіна, часом незлими. Діалоги ж нагадують головно „Бориса Годунова“. На мій погляд се найслабші місця в цілій поемі, але зате тут зна-ходимо цікаві політичні міркування Гребінки, на котрих слід спинитися.

Богдан торжествує перемогу.

Він на вершку слави. Йому усміхається цар-ська порфира, котрою його манить султан.

Та про царюваннє боїться й думати Хмель-ницький :

вѣка“. „К. Ст.“ т. 59 (1897 р. кн. 10—12) та I. Павловсько-го, Малороссійскіе козачьи полки въ борьбѣ съ Поляками въ 1831 году. „Труды Полт. Уч. Арх. Ком.“ вип. 7- (Полтава 1910), ст. 108—114.

„Столѣтія царей намъ освящають,
Издѣлства въ нихъ привыкли видѣть мы
Святую власть помазанниковъ божихъ
На недоступной высотѣ“ (53).

Він простий козак і не хоче накликати біди на Україну, памятаючи приклад Годунова. Тимчасом Поляки готові, відотхнувши, знову здавити Україну. Треба отже її забезпечити, але піддатися Порті на його думку „грішно і нерозважно“, а тут

„Самимъ же намъ держаться невозможно:
Направо степь, нальво степь кругомъ;
Нигдѣ преградъ природа не дала
Намъ отъ враговъ; задумали и — разомъ
Какъ воды къ намъ текутъ со всѣхъ сторонъ...
Границы наши — буквы на пескѣ:
Повѣяль вѣтръ — и ихъ какъ не бывало.
О, еслибы опоясать Україну
Широкими, глубокими морями,
Илл вокругъ ея воздвигнуть горы,
Тогда бы, а теперъ она — какъ ива,
Растущая сиротою у дороги:
Ее не топчетъ развѣ кто не хочетъ...“ (ст. 53—54).

Се місце дуже цікаве — воно свідчить, що Гребінці не чужі були думки про Україну, як самостійну державу. Чому не сталося того і чи станеться? — повисші рядки вимовно розвязували се питаннє, яке розуміється не у самого Гребінки повставало.

Рішивши так питаннє про граници, говорить Гребінка далі устами Хмельницького, що для України є лише єдина надія на спасеннє — се злука з Москвою, де „як дерево життя на берегах Евфрата“ росте „рідних царів святеє поколіннє“, під берлом котрих „живе народ щасливо й безтурботно“ (54). І Богдан марить:

„Соединю разрозненныхъ судьбою
Ужь иѣсколько вѣковъ родимыхъ братьевъ,
У ногъ царя московскаго сложу
Мои гетманскіе клейноды
И счастіе прямое укажу
Украинѣ изъ родовъ въ роды...“

Йому привиджується часом немов уві сні:

„Передо мной раскроется пространство
На необъятные впередь вѣка...
И вижу я: тамъ царство безъ границы
Надвинулось на многія моря;
И западъ, и востокъ, и югъ, и съверъ.
Въ одно слилось; вездѣ языкъ славянскій,
Вездѣ святая праведная вѣра,
И править имъ одинъ великий царь...
И царство то чудесное — Россія!“ (55).

А вкінці бандурист співає про те, що

„Братья обнялись родные —
И сильны опять,
Какъ великая Россія
Да Украина мать“ (78),

а народ на умовляннє Богданове дати присягу на підданство московському цареві, котрий згоден Україну „на вѣкъ подъ свой покровъ высокій взять,“ гукає розуміється „волимо, волимо“...

Коментарів до сього не треба жадних: український письменник був російським патріотом.¹⁾

Але не треба думати, що се виймок. У моїй попередній статті про „Історію укр. письменства“ д. Єфремова читачі можуть знайти цілу низку подібних фактів.

Інші писання Гребінки на українські історичні теми нічого не дають для вияснення політичної сторони його національного світогляду, показуючи лише його любов до свого рідного минулого та зацікавленнє ним.²⁾ Автор

¹⁾ „Богдан“ припадає на 1839—1843 рр. Як знаємо, „Ластівка“ вийшла 1841 р., а 1844 був ще укр. вірш Гребінки у „Молодику“ Бецького.

²⁾ Крім „Богдана“ укр. історичних тем торкаються: „Курганъ“, „Нѣжинъ-Озеро“ (легенда), „Украинскій бардъ“ (бандурист) і „Гетманъ Свиридовскій“. Крім сього укр. симпатії виявляє поет в ліриках: „Печаль“, „Казакъ на чужбинѣ“, „Признаніе“ та в парі інших віршів названих ним „украинскими мелодіями“. З прози історичних тем торкаються: оповідання „Вотъ кому зузуля ковалъ“ і „Нѣжин-

уміє відчувати. Вид могили у степу і пісня чумака,

„О Самойловичъ — гетмânъ,
О запорожскихъ казакахъ“,

пісня, котра у самого співця викликала „пламень дѣдовъ на глазахъ“, наповнювала й слухача — „вдохновенъемъ дивнымъ“ і він признається, що тоді

„дивнимъ чувствомъ обуянъ
Глядѣль на сумрачный курганъ...
Мои горѣли чѣмъ то очи,
И свитокъ древности сѣдой,
Я мнилъ, развернуть предо мной“
(Курганъ).

Але поза сими — „сьзою“ чорноокої дівчини, похилою головою старого, горіннем очей у парубоцтва та тремтіннем дітей „отъ стороны родной“ — більш нічого не знайдете в сих віршах. Гребінка не зважиться сказати, як Маркевич :

„Гетьманщины нѣть, Хмельницкаго нѣть,
А съ ними и счастья давнихъ тѣхъ лѣтъ“...

Я думаю, що причиною цього була не стільки тодішня загальна політична атмосфера, адже „Украинскія мелодіи“ вийшли в 1831 р., як певна ріжниця соціального становища авторів. Гребінка — дрібний панок, який удержувався з державної служби, не міг бути таким радикальним (спеціально в області політичній), як заможний і незалежний пан, яким був Маркевич і багато інших патріотів наших, — Полетики, В. Лукашевич et cet.

Нічого не дає нам під сим оглядом і історична проза. А в тім обі довші річи — „Золотаренко“ й „Чайковський“ видавані кілька разів осібно, як у російськім первотворі, так і в укр. перекладі, повинні бути вітомі читачам. Тому

скій полковникъ Золотаренко“, та роман „Чайковскій“. Сюди ще можна долучити опов. „Мачиха и паниочка. Малороссійское преданіе“.

спинятися на них не буду. Художніми прикметами сі твори не відзначаються, особливого розуміння рідної історії не зраджують і можуть свідчити хиба тільки про неглибокість національного світогляду і слабкість історичних традицій у письменника. Виставлюване грубости давньої укр. старшини і галантний уклін перед культурністю сучасних російських військових достойників, які подибуємо в „Чайковським“, тільки підчеркують єю неглибокість.

Якою благонадійно зробив Гребінка „Полтаву“ Пушкіна, відомо вже давно. Ще Кониський в своїх „Відчитах“ у „Світі“ звернув на се увагу. Пригадуєте, напр. слова Мазепи у Пушкіна:

„Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительствомъ Варшавы,
Подъ самовластiemъ Москвы“.

У Гребінки-ж вийшло се місце так:

„Давно без батьківської слави
Ми, як воли, в ярмі жили
У підданстві або Варшави
Або великої Москви“.

До перекладу, розуміється, не можна дуже чіплятися, але наведений уступ надто вимовний навіть для перекладу.

Соціальні ідеї творів Гребінки також були досить умірковані. Право сильного і багатого над бідним і незаможним, покора і праця низших, неробство і пиха вищих, кривосуддє єт се. — все це теми, котрих торкається, все це суспільні гріхи, котрі бичував цілий ряд письменників у Росії давно вже перед ним і то не лише в байках. А в байках, як знаємо, усе це на цілу Росію розніс Крилов і його менше славні попредники. Розуміється не повинні при сьому забувати ми й про впливи рідного письменства, в ко-

трім уже й Котляревський і Гулак-Артемовський торкалися гнійних болячок соціальних.

Важнішою заслugoю автора „Приказок“ було те, що він злегка торкнувся кріпацтва. Маю при сім на увазі не всі ті загальні фрази про панів і мужиків, які гнуться перед великим паном, або у яких чуби тріщать, коли пани буються. Се все такі „мужики“, під яких легко підстavити не лише кріпаків, а й вільних людей, міщан, чиновників, або й таких властителів душ, якими були Гребінки та їм подібні.¹⁾ Важнійша від сих легеньких натяків приказка „Злий кінь“, в котрій говориться про те, як Петро Деркач піймав і загнуздав коня. Кониський в своїх „Відчитах“ подає, що по оповіданням знайомих сю-приказку написав Гребінка під впливом екзекуції, „усмирення“ бунту кріпаків у одного з його сусідів — поміщиків. Але треба піднести, що ніде Гребінка, навіть в сій приказці не виступає проти самого інституту панщини. Мораль байки всього на все та, що у доброго пана мужик не бунтуватиме, що загнуздати „злого коня“ (себто мужика) можна лише ласкою. Ширший малюнок з кріпацького права знаходимо в російській повісті Гребінки „Кулик“ (1841 р.). В ній оповідається про нещасливу любов кріпаків, що належали до панів, котрі між собою ворогували.

Певна річ, що „культурний“ чоловік, а за такого себе вважав Гребінка, не міг спочувати диким проявам кріпацького права, але ніде правди діти, надто вже добродушно ставився він до сих проявів, — гарячого, різкого протесту нечуємо у нього, недурно був він сам, хоч і неве-

¹⁾ Зате розуміється тим легше їх пристосувати й до теперішніх наших відносин. Се й мав на гадці цензор недавніх передконституційних часів, не пускаючи в цілості приказку „Ячмінь“. Пор. цікаві сторінки про се в статті Ів. Кревецького „Не было, нѣть и быть не можетъ“. „Л.-Н.-В.“ 1904, кн. 7, ст. 7—8.

личким, а властителем душ. Як нормально для нього звучало слово „мій чоловік“, себ-то „мій раб“, може кожний переконатися з „Записок студента“ або нарису „Іерусалимъ“¹⁾

Я не буду спинятися на інших творах Гребінки — вони нічого не докинуть нам до відомого з вищезгаданих. Відмічу тільки, що і в них був Гребінка добродушним і доброзичливим чоловіком, який високо ставляє добро, освіту, та інші гарні речі, який може пролити слізку над недолею людською і призвати добре серце і розум у людей, що стоять на низшім соціальнім ступні. Словом усі пізнійші російські твори зовсім не перечили тим загальним ідеям, які добавчуюмо в „Приказках“. Гребінка скрізь був добрым чоловіком, добрым поміщиком і добрым урядовцем, а ідеї його, поверхові й неглибокі, були ідеями середнього обивателя, що хотів уходити за освіченого й культурного. Зрозуміло, чому його твори так дуже читалися в своїм часі.

Я не маю потреби торкатися художньої сторони двохязичної спадщини нашого письменника, бо тут справа ясна сама по собі. Її рішив суд часу: тепер уже ніхто не читає російських творів Гребінки, тимчасом як українські його „Приказки“ на довгі часи зістануться, нарівні з байками Глібова, першою лектурою кожної української дитини, яка вчиться рідної грамоти.

Не самі ідеї, повторяю знову, тут важні, — бо зрештою, що було в них такого, чого б не знайшли ми у інших байкарів, у яких він позичав свої теми? — важне обробленнє тих ідей, та оригінальна форма, в яку Гребінка убрав сі ідеї,

¹⁾ Див. Соч. т. I. ст. 327 і т. V, ст. 243. Гулак Артемовський міг бути в своїм відношенню до кріпацтва далекорадикальнішим власне тому, що не належав до рабовласницької кляси. Шевченко-ж, яко сам бувший кріпак, піднявся в своїм протесті проти панщини на височину, якої ніхто інший не досягав.

те талановите принатуреннє позиченого сюжету до місцевих рідних умов, українізація сього сюжету, котрою так добре володів він.¹⁾

І коли Росіяне так шанують свого Крилова, то у нас не меншої шани вартий Євген Гребінка. Не входючи в глиб соціальних відносин і торкаючися лише загальних, світових, так мовити, болячок нашого життя, „Приказки“ його проте (або може через те) являються дійсним всенароднім придбаннєм і будуть жити й розумітися, поки тримається сучасний соціальний лад, за якого можливі ще всі ті річи, які осуджуються в „Приказках“.

„Сучасність“ сих старих приказок для нашого часу ствердила, як я уже згадував, — не так уже давно цензура, але ся сучасність полягає не на самій аналогічності фактів старих і нових. Деяким ми можимо вложити свій, незнаний Гребінці зміст, змодернізувавши його. Така напр. гарна приказка „Гай та сокири“, де в топорищах можна бачити військову силу, а в деревах усмирюваний народ, джерело тої сили. Приказка, як знаємо, говорить про залежність вищих класів від простого народу. Цікаво, що давно вже підсувалося їй політичне значінне. Див. про се у „Відчитах“ Кониського, котрий подає, що ніби Гребінка написав сю проєктку „під впливом силкування російського уряду знищити польську на-

¹⁾ Кожний, хто хотів би переконатися, як по мистецьки перевіддав Гребінка українізацію позиченого матеріалу, нехай порівняє приказки його з байками Крилова, напр. „Цап“ з байкою „Осел“ (Быль у крестьянина оселъ), „Ведмежий суд“ і „Крестьянинъ и овца“, „Грішник“ і „Троеженецъ“, „Ворона і ягня“ і „Вороненокъ“, або „Рибалка“ та „Крестьяне и рѣка“. Особливо „Ведмежий суд“ та „Рибалка“ зразкові під сим оглядом.

Розгляд „Приказок“ читачі знайдуть в статті Б. Вільхівського (Б. Грінченка), Гребінчині Байки („Правда“, 1890, жовтень, ст. 44—69) і в брошурі А. Кучинського, Жизнь и литературная дѣятельность Е. П. Гребенки (Київ, 1900, ст. 16).

ціональність“ (див. „Світ“ 1881, ч. 8—9, ст. 147). Та Кониський сумнівається, щоб Гребінка дійсно се мав на думці.

Але захоплюючись прикметами українських „Приказок“ Гребінки, історик нашої літератури і нашого громадського життя не повинен забувати й на російську спадщину письменника, яка дає зйому рису і то рису немаловажну для характеристики не тільки самого Гребінки, а й цілого ряду свідомих Українців того часу, погляди котрих він висловлював. Російська література може обминути його російську продукцію, а наша ні. Тому згадуючи життє й діяльність автора „Приказок“, не слід забувати і на щойно згадану сторону його діяльності.

Михайло Комаров.¹⁾

(1844—1913).

Один по однім кидають нас старі діячі наші, ветерани українського руху в Росії. Скільки ми їх уже поховали досі! І от іще одна могила, невблагана смерть взяла ще одну жертву... В далеку неповоротну путь пішов од нас Михайло Федорович Комаров, чи краще Комарь, знаний український бібліограф і громадський діяч.

Народився Комарь 1844 р. у Дмитрівці Павлоградського повіту на Катеринославщині, до гімназії ходив у Катеринославі, а університет скінчив у Харкові (правничий відділ) в р. 1876. По скінчення університету служив трохи в окружному суді в Острогожську на Вороніжчині, але невдовзі перейшов до адвокатури і переїхав у Київ, де жив до 1883 року, коли перейшов нотарем спершу в Умань, а згодом в Одесу. Тут і жив він до самої смерті — померши 6 (19) серпня цього року. Ось скупі біографічні дати його тихого, скромного, спокійного життя.

Молодим іще юнаком бачимо ми Комаря діяльним членом свідомої української громади на народній службі. Ще бувши студентом, пішов він „у народ“, ставши за народнього учителя в селі

¹⁾ Друковано у „Літ. Наук. Вістн.“ т. LXIV (1913, кн. 10, ст. 120—131).

Гаврилівці Ізюмського пов. на Харківщині. Тут він студіює народне життя й записує з народних уст пісні, думи, колядки, щедрівки і таке інше. Записи сі згодом побільшилися матеріалами з Новомосковського повіту (на Катеринославщині) — з села Німешини. На сей час припадає й перша його друкована праця. В 1865 році умістив він в ч. 22-ім „Екатеринославських Губернських В'єдомостей“ етнографічну замітку про два варіанти думи за Саву Чалого разом із текстом тієї думи. А коли *заснувається в Київі „Юго-Западний Отдѣлъ Географического Общества“ й оголосив програму для збирання етнографічних відомостей, Комарь вислав туди свою збірку. На жаль вона не була надрукована, бо незабаром, як звісно, відділ закрито через доноси чорносотенців. Так і загинула вона, невідомо де (архів відділу передачо в музей Київської Дух. Академії).

Перебуваючи в Умані, Комарь також проводжував свої етнографічні студії, плодом котрих була його книжка, видана 1890 р. в Одесі — „Нова збірка народних українських приказок, прислівок, помовок, загадок і замовлянь“, прихильно оцінена ріжними вченими спеціалістами. До книжки долучив видавець відповідний бібліографічний показчик літератури, а також передмову, зложену по українськи, що на ті часи було великою дивовижкою.

Крім етнографічних занять працював Комарь також і далі на користь народної просвіти. В 70-х рр. мин. століття заходився він укупі з своїм братом („Степовиком“) і іншими земляками коло видавання популярно - наукових книжок для простого люду. Він обробив для українського народу славні в тім часі популяризації А. Іванова. В 1874 р. вийшли в Київі спершу його „Розмови про небо та землю“, а на другий рік — „Розмови про земні сили“. Слідом передрукувала сі книжечки й львівська „Просвіта“, що саме тоді повстала. Довго сі брошури були

сливе одинокими (поруч із славною книжечкою „Про світ Божий“) укр. популяризаціями про фізичні явища і недаром ходили вони по Україні: сіяли вони заразом і зерно знання і зерно національної свідомості. Певне не один із нас уперше з них довідався,— як се сталося напр. зо мною, коли я, бавлючися вкупі з своїми товаришами, відкрив їх в коморі на горищі в сусіднього пана, — що можна писати й друкувати „по мужицькому“ про цікаві речі — і то такою гарною мовою! „Розмови“ написані на диво приступно, чудесною народньою мовою.

І пізнійше не кидав Комарь популяризації. Під своїм псевдонімом Уманець надрукував він у „Правді“ 1891 р. статтю про А. Головатого, яку в переробленім виді, з деякими цензорськими купюрами видало десять літ пізнійше петербурзьке Добродійне Товариство („Оповіданнє про А. Головатого“, Спб. 1901). В тім же році видало се товариство й іншу його книжечку — „Оповіданнє про Богдана Хмельницького“, яке даремно пробував видати Комарь у 80-х роках — цензура тоді не пустила. Далі, в 1907 р. одеська „Профспілка“ видала третю його брошуру про „Запорожські вольності“. Остання брошура Комаря, що вийшла перед самою його смертю, се „П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову“ — про автора чудового перекладу Євангелія на нашу мову та його вікопомну працю.

Але не стільки сі праці, самі по собі розуміється варті всякого признання та вдяки від українського громадянства, роблять дорогою для нас память покійника. Славне його імя для нас завдяки його капітальним працям по укр. бібліографії та завдяки складеному ним „Російсько-українському словарю“ (4 томи, Львів, 1893—1898). В передмові до цього словаря (що вийшов під псевдонімом М. Уманця і А. Спілки, себто

Адеської Спілки) оповідає Комарь історію його повстання.

Отже спершу почав Комарь для власної потреби робити додатки до виданого в 1874 році словаря М. Левченка („Опытъ русско-украинскаго словаря“), і невдовзі сих доповнень назбиралося більше, ніж було слів у Левченковім словарі. Земляки радили Комареві видати єї доповнення, але він відмовився. Тимчасом, переїхавши в початку 80-их років до Київа, пристав Комарь до тамошньої української громади, відомої тепер під назвою „Старої громади“. Тут він став близько до гуртка „словарників“, що складав українсько-російський словар з величезного матеріялу, збираного двадцять років по всіх закутках України (це той словар, що його обробив і доповнив Грінченко, а видала ред. „Київської Старини“). Комарь використав сей матеріял для своєї мети, дібравши собі тямущих співробітників, — з поміж них згадує Комарь у своїй праці між іншим О. Пчілку і М. Старицького. Покинувши Київ, не покинув Комарь свого діла і далі працював над своїм словарем і в Умані і в Одесі, теж при допомозі місцевих земляків. Тепер ми негодні собі навіть уявити, в яких тяжких, неприхильних обставинах доводилося Комареві та його товаришам складати таку мирну річ, як словар, а тимчасом так було. В статтях своїх в „Раді“, присвячених пам'яті Комаря, дд. Єфремов і Василько (А. Ніковський) розповіли дещо про умови, в яких укладано словар.

„Для мешканців Умані, для обивателів сонного й лінівого міста, — оповідає д. Василько, — в сій роботі серйозній і ідейній, а значить і незвичайній, було багато такого, що дратувало, будило совість і тим більше дратувало. Городські штукарі, почувши про таємні зібрання в М. Комарова, про те, що там складають український словник, не уявляли собі, що то за праця, і порішили, що словник видумують.

Отже й жартували, що слово фортепіано складачі переклали словом — тиходужий. І сей жарт, як і інші блазенські жарти на зразок — чи бути, чи не бути — ось в чім заковика, — не маючи в собі й тіни правди, мав великий успіх серед уманських розумників, аж поки не докотився до вух місцевої політичної влади, яка, як відомо, жарти жартами не лишає, а більше має нахил до „хвоста на бік“. Отож і доводилося ховатися, додержуючи найпильнійшої конспірації та з жалем зрікатися допомоги таких корисних робітників, як Трохим Зіньківський, якому, яко солдатам, не з медом прийшлося б, колиб довідались, що він бере участь в складанню — страшно сказати! — українського словника¹⁾.

Та ті сплітки, що їх пускали „розумники“, будили не лише підозріння у поліції, а ворушили, як оповідає д. Єфремов, національну свідомість серед чуткої молоді. Вістка про працю над „музицьким“ словарем і чутки про поліційні переслідування укладачів викликала серед школярів розмови і змагання, з котрих поволі вироблялася й національна свідомість.²⁾

Словар Комаря найповніший і найкращий із виданих досі таких словарів. Велике діло він сповняв в обставинах українського життя в Росії, при відсутності рідної школи, даючи багате джерело для вивчення рідної мови. І треба бажати, щоб ішов він як найбільше серед нашого громадянства, тим більше, що тепер не стоїть на перешкоді клята цензура, котра свого часу наложила свою важку лапу на словар і не пускала його з Галичини на Україну. Не помогали навіть хитрощі видавців — цензура не хотіла пустити його

¹⁾ А. Н. Василько, Памяти М. Комарова, „Рада“ 1913, ч. 194.

²⁾ С. Єфремов, Памяти Михайла Комарова, *ibid.* ч. 187.

навіть під фірмою „Русско галицкого словаря А. Гурта“.

Рівночасно з працею над словарем працював Комаръ і над українською бібліографією. В додатку до альманаха „Рада“ (Київ, 1883 р.) подав він „Показчик нової української літератури“ (1798—1883 р.). Показчик сей велико улегшив роботу над українським письменством, котра перед тим напотикалася на непереможні перепони через брак докладних відомостей про цілокупність видань на українській мові. Праця Комарова сі перепони відразу усунула. Не диво, що дослідники радісно її привітали. Та праця ся мала не лише наукову вагу, а й далекосязгле значіннє національне, показавши наочно, що українське письменство се не играшка, що воно стихійна потреба, природне явище і явище зовсім не якесь дрібне і мізерне, а поважне. Всякі розмови на ту тему, що українська література „не істнує“, що її тільки, „як кіт наплакав“, що „її всю можна забрати під пахву“ — мусіли зникнути при погляді на „Показчик“. А доданий до нього список писань про українську мову, літературу і взагалі укр. питаннє показував, що українство річ серйозна, що воно не забавка якогось „гуртка“, а діло, над котрим працювали й працюють поважні люди, справа, що має своє минуле і коріннє в сучасному. Показував він іще, — і приятелям і ворогам, — що не скрізь приглушене українське слово, що є край — Галичина, — де воно вільно розвивається. Словом, такий, здавалося б „сухий“ і цікавий лише для „кабінетних книгогризів“ твір, як бібліографічний каталог, робив живе національне діло, був зброєю в національнім відродженню. В сім історичне його значіннє і історична заслуга його автора.

І ціле життє своє не кидав Комаръ бібліографічної праці. В 1886—87 рр. надрукував він „Бібліографический указатель материаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Г. Шевченка“,

котрий пізніше видав в значно доповненім вигляді в Одесі під назвою „Т. Шевченко въ лите-ратурѣ и исскуствѣ“ (1903 р.). Се знову підставова праця для дослідників, які хотіли б узятися до студіовання життя і творів великого Кобзаря, і зайвий доказ невмирущості нашого слова, на сторожі котрого стояв безсмертний поет.

В збірнику „На вічну пам'ять Котляревсько-му“ (Київ, 1904) подав Комарь бібліографічний показчик видань творів батька нової української літератури, а в „Київській Старині“ 1904 р. з нагоди ювілею Лисенка надрукував показчик музичної й літературної діяльності славного композитора.

Далі йдуть ще такі праці: „Українська драматургія“ (Одеса 1906) — показчик нової української драми і писань про неї від „Наталки Полтавки“ Котляревського аж до новійших часів (1815—1906 рр.) і „Додаток“ до сеї праці за роки 1906—1912 (Одеса 1912).

Сі бібліографічні показчики були частинами тої велико - важкої роботи над зреєструванням українського письменства, над котрою працював покійник від першого свого „Показчика“, раз-ураз перевіряючи й доповняючи його.

Давно вже ходили чутки про те, що Комарь має випустити друге доповнене видання свого „зnamенитого“ показчика,¹⁾ та великість розмірів сеї роботи, майже недоступна силам одної людини, ставала на перешкоді, особливо, коли в 1905 році розпалися ті обручі, в яких досі було забите українське письменство в Росії, і українські видання полилися нестриманою широкою

¹⁾ Ще в першій біографії Комарова, якою ми тут в значній мірі покористувалися, пише автор її, А. Кримський, що „чули ми від добрих людей, що в московськім журналі „Книговѣдніе“ друкуватиметься нове, збільшене видання „Показчика української літератури“ (див. „Зоря“ 1896, ст. 360).

рікою. Старий збирач матеріалів для „повної“ української бібліографії заскочений був сим рухом і заявляв, що загальну бібліографію тепер треба відлати якісь інституції. Сам він обробляв і видавав лише частки задуманої роботи.

Крім вичислених вище праць полішив по-кійник ще багато й іншої літературної спадщини. Так, йому належить довга низка менших, дрібніших праць (статей, рецензій, дописів, некрологів, то що) в галицько-українських часописах 80 і 90 рр. Комаръ був одним із тих, що по забороні 1876 року не завагалися перенести свою діяльність у рідну Галичину і до слушного часу працювати там для України. Він свідомо йшов у Галичину, котру вважав за наш національний Піемонт, і інших туди кликав. „Що робити? — питалися земляки, коли *Iosephoviciana* скував їм уста на Україні, — що тепер почати, як боротися з лихом?“ — „Треба, — відповідав він на се, — звернути яко мога більшу увагу на Галичину і посылати туди всі рукописи, які будуть заборонені цензурою. Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придались перші літературні заходи на Україні. Галичина — то наш світоч, туди і линемо всею душою“ (див. „Зоря“ 1889, ст. 65; розбивка моя. В. Д.). В сім заклику зійшовся Комаръ з Драгомановим, котрий теж радив українським письменникам переноситися з своїми писаннями до Галичини, бо лиш поставивши як слід справу друкування всього потрібного для рос. України в Галичині, можна боротися з примхами цензури. Побачивши, що годі задавити рух, цензура volens-nolens мусітиме попустити трохи з своєї непримиримості.¹⁾

¹⁾ Див. статтю Драгоманова в ч. 5-ім „Зорі“ за той самий рік.

На жаль в тих глухих часах страшної реакції голоси сі нераз марно звучали, на поклик сей не всі йшли, а головне не зроблено було західів більш плянових і зорганізованих — Драгоманов радив зорганізувати в Галичині стало видавництво і се можна було зробити навіть в тих часах, не зважаючи на те, що посилка рукописів за кордон і одержуваннє книжок звідти було тоді ділом тяжким, забарним і небезпечним. Полохливість, апатія, аполітизм, що запанували тоді на Україні, були головною перешкодою до переведення в життє розумних порад Драгоманова й Комаря. Адже оповідають, що покійний П. Житецький на запити гарячої молоді відповідав, що найкраще тепер для Українців у Росії „переспати лихो!“

Розуміється не всі клалися на славетну українську піч, а йшли, хоч по одинцю, за свій страх і риск у Галичину. І Комаръ був одним із найдіяльнійших. Довго було б вичисляти все те, що понаписув він по галицьких часописах. Відмітимо лише що найважніше.

Отже насамперед треба згадати його широкі замітки в фелетонах „Діла“ р. 1885 про „Очеркъ украинской литературы“ Н. Петрова під заголовком „Дещо з історії українського письменства XIX віку“ (чч. 15—17, 21—25, 27, 29, 34 і 35). Се дуже цікаві статті, котрі не стратили вартості й досі. Автор, бажаючи показати те, чого не зробив Петров, а саме, в яких ненормальних умовах доводилося розвиватися українському письменству в Росії, подає нарис історії цензури на Україні.

Се є перша праця в тім роді і доводиться лише жалкувати, що не вийшла вона й окремою книжкою. Варто б її передрукувати ще й тепер. Покійник носився з думкою про се, але не встиг її здійснити, отже річ спадкоємців її виконати.

Далі слід згадати його відповідь Пипіну на

його полемічну критику „Історії літератури“ Огоновського¹⁾ (див. „Зоря“ 1890, ч. 23).

Комаръ спокійно і об'єктивно переглядає закиди Пипіна і збиває їх ще краще, як каже проф. Кримський, ніж се зробив у своїй відповіді Пипіну сам Огоновський. Другу, варту уваги статтю Комаря „Хто ж справді винен іде наша робота“ („Зоря“ 1889, ч. 3 і 4) щойно ми цитували. Є се відповідь на статтю Грінченка в попереднім річнику часопису „Хто винен [що наше письменство нидіє] і де наша робота?“ („Зоря“ 1888, ч. 14) — Грінченко обвинувачував у всьому недбалість та лінь українського громадянства в Росії, котре в часі, коли треба „жертв“ (див. ст. 239), себто значить „оказальств“, щоб українська справа пішла наперед, лежить на печі. Тільки Грінченко не дав ясної відповіди, яких жертв саме потрібно і як зарядити лихові. Він радив лише писати яко мoga більше і засипати цензуру рукописами. Комаръ доводив, що не всі ж і байдикують та, вказуючи на неможливий режим і зажертість цензури, яка спиняє всі заходи і знівечить пляни Грінченка, радив подаватися до Галичини.

Статтю про Головатого я згадував уже вище — поміщенна вона була в „Правді“ 1891 р., вип. X—XII. Тут же надрукував він статтю про „Народне жидівське письменство в Росії“ (1888, вип. I), опублікував дуже цікавий лист М. Костомарова (1892, т. XII—XV), переклав роман Мордовця „Профессор Ратміров“, в котрім виведено Костомарова (1889, т. III і IV), написав пару дописів. В „Зорі“ відмітимо ще його етнографічно-літературну замітку „На Шевченковій могилі“ (1892, ч. 5), „Короткий переглядукраїнських книжок за 1885 р.“ (1886 і 1887 рр.), переклад вірша Добролюбова (1887, ч. 13—14).

Крім сього друкував він у „Зорі“, „Ділі“ та „Правді“ ряд рецензій, некрологів і споминів

¹⁾ Відома стаття „Особая история русской литературы“.

(про Корсuna, Костомарова, Ухач-Охоровича, В. Мову, Ів. Новицького, Т. Зіньківського, Г. Данилевського, М. Савича та інших).

Поза сим опублікував Комаръ твори Гулака-Артемовського, Забіли, українські вірші Кольцова, а що найважнійше Руданського (спершу в „Правді“, а потім у „Зорі“ і окремо: Т. I-й „Творів“ Руданського у виданню Наук. т-ва ім. Шевченка). Се він перший почав визбирувати „розиспане намисто“ талановитого волинця.

Нарешті слід згадати, що Комаръ переклав для „Історичної Бібліотеки“ О. Барвінського дві праці Костомарова „Нариси української історії“ (т. II, 1886 р., спільно з О. Кониським) і монографію „Богдан Хмельницький“ (*ibid.*, т. IX—XI). Сю монографію збирався він останніми часами видати наново в Одесі і вже мав на се дозвіл від „Літературного Фонду“, власника творів знаменитого історика, але смерть не дала йому виконати цього наміру.

Переклав Комаръ також Гоголового „Тараса Бульбу“ (Одеса, 1910). Всі ці переклади зроблені дуже гарною мовою. Переклад „Бульби“ один із кращих перекладів сеї невмирущої повісті Гоголя.

Цінну памятку культу великого Кобзаря лишив Комаръ в своїй збірці віршів ріжних українських поетів присвячених Шевченкові під заг. „Вінок Шевченкові“ (Одеса, 1912).

Зібрав тут покійник велику силу таких віршів, хоч дечого не міг передрукувати з огляду на цензуру, а багато зосталося йому невідомим через недоступність для нього галицько-українських видань.

По російськи писав Комаръ крім „Київської Старини“, де oprіч згаданих речей умістив і кілька дрібніших знадібків, також і в одеськім журналі „По морю и сушѣ“.

Як бачимо, письменська спадщина Комаря доволі значна і сама вже вона дає йому право

на нашу пошану й глибоко-вдячну память. Але Комаръ не був лише якимсь кабінетним письменником, він був і живим громадським діячем, що своїм словом і прикладом впливав на рідне громадянство. Де б він ні був, він скрізь ставав ніби центром українського життя, круг нього купчились інші. У Київі він належав до найдіяльніших членів старої громади, котра полішила значний слід в історії нашого громадського життя. В Умані, розуміється, Комаръ грав ще більшу роль в місцевім українськім життю. Так само і в Одесі висунувся він на чоло і поруч із Л. Смоленським був признаним ватажком місцевої української громади.

Коли настала змога сякої-такої української організаційної роботи в Росії, Комаръ був одним із головних організаторів сеї роботи в Одесі. Від 1905 р. був він головою одеської „Просвіти“, де часто виступав з відчитами.

Головуваннє се не було лише почесним титулом, відзначеннем для заслуженого діяча, — ні, звязане воно було з тисячами клопотів, бо раз-у-раз треба було гаричитися з місцевою адміністрацією, на чолі котрої стояв славнозвісний Толмачов. Для старої хорої людини се був дійсно камяний хрест.

Доводилося йому, — згадує д. Василько, — нераз натягати на себе сурдут, убиратися в тєрді комірці та рушати до грізного генерала, діапазон голосу котрого був досить широкий і міг підноситися до таких верхів, що не могли подобатись Михайлові Федоровичу. „Е ні, — казав небіжчик, — маючи 63 роки на плечах, жабу в грудях, терпіти сурдут, комірці та балакати з Толмачовим, — се для мене вже занадто“.

І старий Комаръ зрікся головства. І було чому. Він часто слабував, а тимчасом вічні клопоти з адміністрацією, котра не жалувала старого і заслуженого чоловіка і переводила у нього ревізії, як і в інших членів ради товариства, шу-

каючи нелегальної друкарні й зброї, накладала кари за „сперечаннє з урядником особливих доручень“, який був присутній на рефератах та чіплявся до найпевнійших висловів дискутантів, котрим не вільно було напр. згадати навіть імени кн. Крапоткіна, хоча б як любителя старих памяток.

Але зрикшися головування в „Просвіті“, Комаръ не кинув своєї праці в ній, а коли її адміністрація таки закрила, він почав так само широко працювати в новозаложеній інституції — українськім клубі, де був навіть одним із старшини.

Комаръ був одним із тих людей, що за всяких обставин робили своє українське діло, не знеохочуючись, без зневіри, робили, що було можливе в даних обставинах, не цураючися найдрібнішої праці. Він „уважав, каже — д. Василько, — що будинок поступу кладеться поволі, що поступ розвивається в умовах кожної країни не однаково рівномірно, бачив прояви відрядної чи відряднішої будуччини в українських справах Галичини і щоб прийдешні покоління не осудили своїх попередників за недбалство, працював, скільки міг, і вітав всяку українську культурну роботу, хоч би вона була найдрібнішою. Коли нема змоги вести будуваннє в широких розмірах, треба класти окремі камінчики — все ж від цього праця прийдешніх поколінь значно полегшиться, бо працюватимуть по свіжим слідам традиції“ („Рада“, ч. 194).

Кожний, найменьший навіть обяв українського національного життя його тішив, а особливо тішився небіжчик, коли прокинулось воно буйно по 1905 році. Старий чоловік, що тихо-мирно прожив ціле своє житте, Комаръ був ним захоплений і з ентузіазмом, з захватом ставився до молодого жвавого руху.

Зате й політична реакція не пригнітила його — „бачили ми, — казав він, — гірше, а коли

те минулося, то вже нема сумніву, що минеться й се“.

Всі, хто лише знов Комаря, оповідають, що своїм знанням української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатої і цінної бібліотеки, він велико прислужився до поширення національної свідомості серед свого оточення. Був він за для всього цього ніби вчителем молоді, виховником її.

І ся безпосередньо-виховуюча роля Комаря становить безперечно велику його заслугу перед українським громадянством і не можна не згодитися з сими словами д. Єфремова про його: „Коли я думаю про заслуги небіжчика, мені все ж більшою над [його] літературні праці здається ота невидна, не зафіксована робота творення української атмосфери (розвивка моя. В. Д.), виховання українського громадянства „во время лютє“, — оте проміннє чистої віри в рідну справу й глибокого завзяття до неї, що зробило велике чудо — порушувало серця й запалювало їх такою ж глибокою вірою в щасну долю рідного краю. „Світло серед темряви світить і темрява його не пойме“ — таким світлом во время оно був і небіжчик...“ („Рада“, ч. 187).

Але я не зважився б поставити вище одну сторону діяльності людей подібних Комареві над другою. Треба брати її в цілості. Бо от у ті, такі ще недавні, а так уже неймовірно далекі часи національної темряви на рос. Україні, коли спорадично, майже без звязку з якоюсь традицією повставали то там, то тут, далеко один від одного, не звязані один з одним, майже невідомі один одному гуртки свідомої молодіжи, очі їх все звернені були до живих маяків серед темряви нашої національної ночі. Згадаю я напр. свої гімназіальні часи. Ми вчилися на глухій провінції, далеко від центрів, нікого не бачили з провідників укр. національного руху, але свідомість, що вони живуть там десь, живуть і працюють на

користь рідного краю, підтримувала наше завзяттє, не давала нам зневірюватися серед чужих нашому ідеалізмові умов провінціального болота. Ми не чули особистого тепла їх впливу, але здалека яснів для нас огонь їхньої літературної діяльності. Він освічував нам темряву окремішню круг нас і загрівав нас до праці. Комаръ, Конисский, Грінченко й інші — вони були такі далекі, а разом такі близькі для нас, як рідні батьки.

Вони виховували нас і з своєї відлегlosti!

По своїм переконанням Комаръ був так званим „старим Українцем“. В політичних і соціальних справах він не йшов далеко, але все ж був завсігди щирим демократом. Від молодих літ був він народовцем, щирим приятелем села, яко основи, фундаменту українства. Погляди лісдей його покрою до певної міри змалювали Грінченко в своїм „Соняшнім проміні“.¹⁾ Програми радикальні й соціалістичні для них передовсім — чужі, не українські.

Ще Кримський в своїй біографії Комарова згадав, що він інших політичних і суспільних поглядів, ніж Драгоманов. Се правда, українство і „переворотові ідеї“ лежали для нього та його однодумців у ріжких площинах і лишались окремо. І в дійсності було так здебільшого — напр. серед студенства — „український гурток“ був тим самим не революційний, а „гурток революційний“ — не український національно. Почасті бачимо се навіть із слів самого Комаря. Свого часу він подав рецензію на комедію К. Не—я (Недоля), себто Костя Арабажина, „Поперед спитайся, а тоді й лайся“, що вийшла в 1885 році.

В сій невдалій комедії вивів автор „старого Українця“ Бебеха, почитателя Шевченка і галушок, і його доньку Галю, бувшу курсистку, що

¹⁾ Докладніше про се див. низше в статті про Грінченка.

нахапала „великих слів велику силу“, доладу їх не перетравивши, — може бовкнути про Маркса, Лясالя, Дарвіна, політичну економію. Комедія, кажу, слабенька, плитка, видумка низше всякої критики, але намічені типи добре, лише не було в автора пороху зробити їх живими, а не шаржованими. Сатира вийшла невдалою. Та річ не в самій комедії, а в зазначених поглядах її рецензента. Комареві розуміється не сподобалася сатирична обрисовка старого патріота, в котрого на язиці разом Шевченко й галушки, але проти змальованого типу доньки він нічого не мав. Але послухаймо самого Комаря!

„Доволі правдиво і влучно — каже він — обмальовано образ молодої пустотливої панночки, яких на превеликий жаль чимало єсть між нашими курсистками. Вона ніби-то й українофільством трошки знадилась, навіть і говорить по українськи, певно бувала в такій студентській кумпанії, але ні до якої праці на користь народові нездатна; була і в інших студентських кружках (розвівка скрізь моя. В. Д.), де нахапалася слів: „соціалістичні ідеї“, „емансипація“, „заробітна плата“ і носиться з Марком, то що, нічого в них не розуміючи. Образ сеї пустотливої та лепетливої панночки — неначе з натури списаний („Зоря“ 1886, ч. 21, ст. 344).

Маркс, Лясаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь зовсім непримиримим з українством.

Розуміється, констатуючи се, не хочемо кидати на його якусь тінь.

Коли настала змога гуртуватися легально в партії, Комаръ прихилився до української демократичної партії як найбільш відповідної для себе.

Комаръ ціле життє був культурником, діячем *par excellence* культурним, тож і оцінювати

його діяльність мусимо не з якогось партійного погляду, а погляду загально-національного, цінити як культурного робітника взагалі.

Перед смертю Комаръ майже цілий рік хорував, але все з живим інтересом стежив за українськими справами. Збирався навіть у Київ на Всеросійську виставу, та хвороба не пустила. „Здоровле моє зовсім росхиталось; склероз, задуха, грудна жаба, диспензія і т. д., а найголовніше старість, — од неї вже всі скверни“ — писав він якось перед смертю в Київ.

Лежучи вже в ліжку, зломлений смертельною хворобою, Комаръ усе ж таки жив українськими інтересами. Цікавився новими українськими часописами і виданнями й сам навіть укладав пляни своїх видань.

Саме перед смертю випустив він, як уже згадувано, брошурку про Морачевського.

5-го серпня був у хороого сильний приступ задухи (грудної жаби), але потім полегшало, він заснув, і прокинувшись на другий день рано, коло 8-ої години оповідав, що давно так добре не спав, як минулої ночі, і задрімав знову, але за кільки хвилин почувся кашель і коли прийшла рідня, то Михайл Федорович був уже неживий.

8-го серпня старого Комаря поховано.¹⁾

Вмираючи не забув він за українську справу і записав певні, рівні суми кільком товариствам: Науковому Товариству ім. Шевченка, Товариству „Просвіта“ (обидва у Львові), Українському клубові і т. ву „Українська Хата“ в Одесі та Добрійному т-ву у Петербурзі, членом котрих був

¹⁾ Про його останні дні й похорон див. статті д-ра В. Сімовича „Похорони Михайла Комарова“, „Діло“ 1913, ч. 188 і Гр. Тисяченка „Похорон М. Ф. Комарова“ та „З останніх днів М. Ф. Комарова“ — „Рада“ 1913, ч. 183; пор. також некролог, ibid. ч. 180.

і котрим допомагав за життя.¹⁾ Бібліотеку свою відписав одеському укр. клубові.

Після покійника зосталися цінні бібліографічні матеріали і треба сподіватися, що родина його не дастъ їм марно загинути та передастъ до котрогось із наших наукових товариств.

---

¹⁾ Був він дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і членом бібліографічної його комісії. Т-во «Просвіта» у Львові, в котрім він заснував так. зв. Леонідову премію, вибрало його почесним членом.

Борис Грінченко.¹⁾

(1863—1910).

Далеко від рідного краю, в Італії не стало видатного нашого письменника і діяча, Б. Грінченка. Невблагана хвороба — сухоти, зароблені покійним ще в початках його учительської карієри, — відняла від нас енергійну, працьовиту людину в розцвіті духових сил. Втрата страшенно болісна для нас, так бідних взагалі на культурні сили. Сили ж свої покійник цілком віддавав на працю для рідного краю, для рідного люду, — сліди її лишив він на всіх полях нашого національного життя. Не перебільшимо сказавши, що житте Грінченка — се один суцільний подвиг, метою котрого було відроджене України, її убогого, обшарпаного люду.

Ось в коротких словах життєвий шлях небіжчика. Народився Грінченко 27. XI 1863 р. в дрібно-панській змосковленій семі. Українська свідомість прокинулася у нього по прочитанню Шевченка ще на 14-м році, коли він був у 3-й класі реальної гімназії в Харкові. З п'ятої класи його вигнано за читаннє „нелегальної літератури („Парова машина“). Через якийсь час після того він

¹⁾ Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LI (1910, кн. 9, ст. 448—470).

склав іспит на сільського вчителя (1881 р.) і промстився канцеляристом в казенній палаті за 10 рублів місячної плати. Бідував він тоді досить, живши в обшарпаній хаті, вкупі з шевцем та його родиною, і обідавши через день. Потім, кинувши канцелярську роботу, дістав посаду вчителя. Школа була убога, плата злидenna, та ще й село московське, а молодому вчителеві так хотілося працювати серед рідного народу. Попросився він у іншу школу, та знову попав у московське село, але на межі з Полтавчиною. Тому оселився він у полтавськім укр. селі, притуливши ся десь у кутку в одній хаті з господарями, з квочками під полом, а ягнятами й телятами по ночах, в найнеможливіших умовах. Але зате був серед рідного люду. До школи ходив верстов за три. Згодом дістав він ліпшу посаду завідателя двох-клясової школи в укр. селі Нижній Сирватці Сумського повіту, на 25 р. місячної плати. Тоді він (1884 р.) й одружився з молодою учителькою М. Гладилиною, що стала йому вірною товаришкою в життю і праці. В школі повів Грінченко можливу укр. народнопросвітню роботу, але через донос мусів кинути посаду й поїхав на Херсонщину статистиком, де й вибув $1\frac{1}{2}$ року, їздиачи по містах і селах та збираючи матеріал. Життє в Херсонщині мало добрий вплив на Грінченка, що занепав було на здоровлю учитеľючи. В осени 1887 р. бачимо його знов учителем в с. Олексіївці Славяносербського пов. — тут служив він 6 років, а потім (1895 р.) переїхав у Чернігів, бо треба було доньку вчити в гімназії — і вступив на службу до губ. земської управи, де й вибув 5 років, спершу діловодцем оціночної комісії, а при кінці секретарем земської управи. Oprіч служби мав Грінченко в Чернігові багато укр. роботи — коло видавництва й упорядкування музею Тарновського. З приводу цього впорядкування вийшли у Грінченка непорозуміння з земськими зборами, ворожими до всього україн-

ського, і він, не взявши грошей за працю по упорядкуванню, пішов з служби (1899 р.). Від того часу жив виключно літературною працею. Між іншим — в 1896 році Грінченка потрущено, а дружину його адміністрація не затвердила завідателькою музею Тарновського; все через „неблагонадійність“. В 1902 році переїхав до Києва, де й жив до останнього часу, поки хвороба не примусила виїхати до Італії в кінці 1909 року. В київськім періоді перебув Грінченко багато тяжких пригод — арешт і ув'язнення доночки, тяжку хворобу її і жінки, нарешті смерть доночки й онука. 23. IV (6. V) Грінченка не стало. Тіло небіжчика перевезено з Оспедалеті, де він перебував, куруючися, до рідного краю, і вроочисто поховано у Київі.

З юних днів, днів весни, молодим хлопцем присягся Грінченко працювати для рідного люду і до самої могили знав тільки одно — „працювати, працювати, в праці сконати!“ З твердою волею, з залізною енергією не знав він утоми, являючи собою приклад незмордованого, послідовного працьовника. Тяжку школу життя перейшов він і не впав, в тяжких обставинах довелося працювати йому — і він не похитнувся. Тепер, коли ми маємо сяку-таку змогу для праці на національнім ґрунті, коли маємо рідну пресу, видавництва, інституції, тяжко представити ті просто жахливі умови, в яких жив, розвивався і працював покійник. Страшний гніт реакції 80-их років, коли в цілій Росії — од Молдавана аж до Фіна все було стиснуто з залізних рукавицях, коли взагалі всяка самостійна думка, всяка незалежна діяльність переслідувалася, особливо тяжко відбився на нашім національнім життю. Се ж був час, коли приснопамятний закон 1876 року, в якім ліберальні повіви кінця царювання Олександра II зробили були невеличкі щерби, знову став прикладатися до нашого письменства в усій своїй силі, которую ще більше зміцняла безоглядна в своїй жорстокости цензурна практика. Продукція літе-

ратурна зійшла до нуля, старі ж видання зробилися бібліографічною рідкістю. Загальна апатія, переляк, що обхопили ціле громадянство, робили атмосферу українського життя ще більше душною, ще більше мертвотною. Люде забували колишні свої мрії й поривання, в кращім разі сходили на апологічну роботу, иноді цілком археологічного характеру, а скільки їх увіходило в чисто особисте, родинне життє, навіть тут забуваючи за своє українство, скільки розчаровувалося, робилося звичайними обивателями, або й переходило до ворожого табору! Про скільки небудь широке українське життє за того часу нема чого й говорити. Воно зійшло на дрібні гуртки, що займалися не менше дрібними та дрібязковими інтересами, не бажаючи або й не вміючи подивитися на світ божий ширше. Незгоди із-за дурниці, особиста лайка і гризня — ось зміст тогочасного гуртківського життя.

„Ми час тільки гаєм,

То стогнем, то лаєм“ — писав, хоч може не зовсім поетично та зате цілком правдиво, один з тодішніх віршописців.¹⁾

Се був час іменно стогону та лайки. Час, плодом котрого зсталось багато сентиментальних віршів, в яких автори накликували до згоди, до праці, до боротьби, не йдучи далі туманних і загальних фраз.

Довго ще се тягнулося. Скаргами Українців з Росії в прозі і віршах на лінощі, неробство, лайки, боязкість повні всі галицько-українські часописи 1880-их і початку 1880-их рр.

Ще в 1895 д. М. Ш[коліченк]о (Кононенко) в своїм допису жалівся на розтіч думок, ваганнє, лайки, на невміннє вияснити собі гаразд, що то „народовці“, а що „радикали“, вияснити їх про-

¹⁾ Див. вірш д. С. Павленка „Українцям“. „Правда“ 1889, червень, ст. 228.

грами, на перехід з одного табору в другий, на порожні балачки (див. „Буковина“ 1895, ч. 158, „Відгук Галичини на Україні“).

Гострим словом бичував Драгоманов у своїх писаннях сі болячки тодішнього українства.

Робітників щиріх було обмаль. Були се нечисленні одиниці. А серед отсих „культурнихъ одиночекъ“ одно з видатнійших місць займав саме покійний Борис Дмитрович. В яких ні був він умовах, ніколи не забував він про працю, памятаючи, що тільки „праця єдина нам шлях уторує“. Молодим хлопцем ширить він національну свідомість серед своїх товаришів, учителем в глухім куті не кидає він рідної української справи — гуртує товаришів коло видавання книжок для народного читання, веде українську просвітню роботу в школі й серед селян, чи то спи-суючи або укладаючи для них книжки (в Олек-сіївці, напр., склав він цілу бібліотеку, між ко-трою було багато книжок, які написав він вла-сноручно друкованими буквами), чи то читаючи їм ріжні укр. твори (в результаті сих читань появився ряд статей, де зібрано багато цікавих по-мічень та спостережень — сі статті в 1907 році видані в Київі окремою книжкою під заг. „Перед широким світом“), нарешті збирав і записував народні пісні, вірування, звичаї і т. д., що лягли потім в основу його капітальних видань. — „Этнографические материалы“ та „Изъ усть наро-да“. Одночасно засипає він усі тогочасні галицькі видання своїми літературними й популярними пра-цями. В історії нашого громадського життя імя Грінченка записане буде нестерпими буквами, як невтомного й енергічного працьовника на ниві народної просвіти. Він завсігди на першім пляні ставив видання для народу і ще з 1880-х років заходився коло сеї справи. Не багато він міг тоді видати книжок на Україні через тяжкі умо-ви, тому, в кінці 1880-х і початку 1890-х рр., його народно - популярні писання виходили здебіль-

шого в Галичині. Але скоро цензурні умови стали трохи кращими, він енергійно взявся до популярного видавництва і в чернігівськім періоді свого життя розвинув незвичайно інтенсивну, особливо на тодішні обставини (друга половина 90-х рр.) видавничу діяльність. Не зважаючи на неможливі цензурні умови, видав він за сей час кілька десять книжечок ріжного змісту в 200 тисячах примірників. Коштом лише Череватенка видав Грінченко в 1894—1899 рр. 36 книжок в 133.870 прим. Від року 1900 видання коштом Череватенка Грінченко звинув, а капігал передав львівській „Просвіті“ на фонд ім. Череватенка.¹⁾ Та й пізніше не залишив Грінченко популярної літератури. В Київі видав кілька популярних брошуру про українську школу і пресу, не числячи праць, виданих київською „Просвітою“. Перу Грінченка, крім багатьох інших, присвячених шкільній і загалом просвітній справі, належать отсі гарні брошури: „Яка тепер народня школа на Вкраїні“ (під псевдонімом П. Вартового), Львів, 1896 (з „Життя і Слова“) і по російськи „На безпросвітномъ пути. Объ украинской школѣ“, Київ, 1906 (спершу в „Русск. Богатствѣ“).

На чернігівські часи припадає й виданнє згаданих вище етнографічних збірок, а також упорядкуваннє музею Тарновського, — разом з невисипушиою помічницею-дружиною, М. Загірньою, й виданнє цінного показчика етнографічної літератури, „Література українського фольклора“.

¹⁾ Див. Б. Грінченко, Видання коштом Івана Череватенка і премії його імені. „Літ.-Наук.-Віст.“ 1901, кн. 3, ст. 193—200; Д. Пісочинець, „Видання Б. Грінченком народніх книжок в Чернігові“, „Рада“ 1910, ч. 166, де змальовані й цензурні умови тогочасні. Див. також про цензуру того часу в брошуру „Нарід у неволі“ (Львів, 1895, ст. 49) і в статті Б. Вільхівського (псевдонім Грінченка) в „Буковині“ 1892, ч. 37 — „Дещо про українські видання“. Пор. ще статтю д. С. Єфремова „Внѣ закона“. „Къ исторіи цензуры въ Россіи“ — „Русское Богатство“, 1905, кн. 1.

В 1902 році Грінченко переїздить до Києва, куди запросила його редакція „Київської Старини“ для впорядкування українського словаря. Робота над сим словарем, кілька наукових розвідок в укр. часописах — львівських і київських „Записках“, в „Ріднім Краю“, а також рецензія на збірку фольклорних матеріалів д. Малинки, написана на дарченнє Спб. Академії Наук, доповнюють наукову діяльність Грінченка роспочату в Чернігові.

Етнографічні матеріали, Показчик і Словарик записали ім'я Грінченка трівко в літопис української науки. Не місце тут спинятися ширше на сих працях, але не можна не зазначити, що напр., словарик впорядкований Грінченком з додатком власного матеріалу, не вважаючи на деякі недостачі (зрештою, не зовсім і з вини впорядчика), являється найкращим досі і найповнішим збором нашого язикового скарбу.

Коли після подій 1905 року настали кращі часи для нашого руху в Росії і зявилася змога працювати в рідній пресі і товариствах, ми бачимо Грінченка знову в перших рядах. Він працює в „Громадській Думці“ і „Раді“, а також „Новій Громаді“, редактором котрих стає (1906 р.), являється ініціатором і першим головою т-ва „Просвіта“ в Києві, котре пережив лише кількома днями і в котре вложив масу здоровля і праці.

В історії рідної літератури займає Грінченко видатне місце, як автор оригінальних поезій, оповідань, повістей і драм, а також як дуже гарний перекладчик. На літературне поле виступив він ще замолоду, в 1881 р., коли перші спроби його віршування надруковані були в галицькім „Світі“ (переслані туди Ів. Левицьким - Нечуєм). Від того часу не кидав він пера і до останніх років, аж поки не настало воля для нашого письменства в Росії, був найбільш діяльним і працьовитим співробітником галицько-українських видань. Ім'я Василя Чайченка, яким він підписував тут свої белетристичні й популярно-наукові твори,

було в кінці 80-х рр. широко знане і поважане по всій австрійській Україні. Деякі твори його могли побачити світ і на Україні-російській ще до „конституції“, а тепер сливі всі вони вийшли в Київі, деякі вже кількома виданнями, і таким чином доступні вже найширшим кругам нашого громадянства (напр. „Писання“ т. I і II, „Драми і Комедії“ т. I і II, повісті: „Соняшний промінь“, „На роспутті“, „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“).

Особливу вартість мають його дрібні оповідання з життя нашого трудящого люду („Писання“, т. II), далі повісті „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“, які не вважаючи на певну необробленість позитивних типів, становлять важний здобуток нашої повістевої літератури, малюючи яскравими фарбами життє нашого села, а особливо типи негативні, заперечні (з цього погляду деякі частини згаданих повістей просто класичні, напр. початок другої, де змальовано кумпанію сільських багатирів, і цілий ряд інших місць). Слабішими являються „Драми“, але й вони становлять чималий вклад в нашу бідну драматичну літературу і деякі з них нераз виставляють наші театральні трупи. Зате велику вагу мають Грінченкові переклади з чужих драматургів — Шілера, Гавптмана, Шніцлера, Ібсена. Виконані з незвичайною любовлю, пре гарною мовою, становлять вони цінний здобуток нашого красного письменства.

Загально схарактеризувавши діяльність покійного і його значіннє, хочемо тепер близше спинитися на провідних ідеях його літературної і публіцистичної творчості, його програмі як українського діяча і як видатного представника українського життя свого часу.

Уже в своїх поезіях являється Грінченко здебільшого поетом-громадянином, поетом праці на користь рідного краю. З цього погляду осо-

бливо цікава збірка віршів „Під хмарним небом“,¹⁾ яка займає більшу половину його поезій виданих у Київі (див. „Писання“, т. I).

Поет кличе нас „до праці!“ Він каже, що „праця єдина з недолі нас вирве“ (Писання, т. I, ст. 12). І сей поклик чуємо скрізь в його творах. Скрізь і завсігди пам'ятає Грінченко одно:

„Працюй, борись аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай“ (*ibid.* 200).

Працюй до загину, „працюй, поки руки не впали“ (128), працюй, хоч би сам і не побачив результатів своєї праці:

„Хай темрява давить, недоля хай гніте!
Хоч, може, того ми й не вадрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Той світ, що ми виборем їм!“ (40).

Ставай до бою в найскрутнійші часи, во время люте:

„Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!“ (64),

бо

„Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!“ (46).

І се не порожні були слова і не лицемірні. Поет сам на ділі засвідчив право до таких закликів. Повний сили він ніс тую силу на жертвівник рідного краю, пам'ятаючи, що

„Нам борців, нам діла треба“ (414).

Тяжкі обставини національного життя, темнота і непросвітність рідного народу, апатія й безсилість або боязкість, чи байдужність його просвічених синів не давала поетові забути на все це, пірнути в особисте життє, або співати тільки „для звуковъ сладкихъ и молитвъ“, а бойовий

¹⁾ Уперше видана у Львові 1893 р.

темперамент, відважна, енергійна натура ще більше справляли його на шлях громадської поезії:

„Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, —
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між іншій народи
В сяйві слави і уроди!“ (422).

Ідея відродження рідного народу керувала всією діяльністю Грінченка і забирала всі його сили й здібності. Ради неї він „зрікся мрій“, твердо сказавши собі: „мені не треба їх“. Повинністю його стало працювати для осягнення, наближення сього відродження:

„О, скільки гір нам розкопати треба, — каже він, —
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!
„О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть!
Скількох слабих одрятувати од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернути,
„І, поруч з сим — солодкій зітхання,
Поезія банально-любих втіх?
Hi, хочу я борні і досягання,
Hi, хочу діл поважних і міцних!“ (357—358).

І тому міг би він сказати про себе з повним правом:

„Свою силу віддав без жалів
Я на працю поважну й тяжку“ (359).

Ся ідея керувала ним скрізь і завсіди і тому нераз любив він у своїх творах малювати борців за щастє й долю рідного краю. Тому то одними з перших перекладних його творів були драми Шілера — „Вільгельм Тель“ та „Орлеанська дівчина“. Тому співав він про „Білу бранку“ (Писання I, ст. 87—91), що загинула з тури за рідним краєм, про Деспо (*ibid.*, ст. 114), которая

висадила себе в повітрє, аби тільки не попасти в руки ворогів, про Ярину, котра забила свого милого Івана за зраду і сама згинула від його руки, вірна патріотичній засаді „краще нам умерти в муках, аніж зрадити Україну (ibid., ст. 175), про коханнє дівчини, що посыала свого любого битися за Україну (ibid., ст. 178—180), про Матильду Аграманте, що загинула в бою з ворогами,

„За свій край життє віддавши,
За свій край, що так кохала“ (ibid. 450).

Тому пише легенду про зрадника Кіндарза, що за зраду нема

„Ні смерти йому, ні спочину:
Страшніш бо нема над той гріх,
Як зрадити рідну країну,
Продати святыню святих“ (ibid. 74).

Тому пише оповіданнє „Байда“, де малює, як у Українця на чужині прокинулась любов до рідного краю і бажаннє служити йому („Викъ“, т. II, ст. 61—69, див. також „Твори“, т. I, Львів, 1892), оповідає про відважну дівчину Олесю, що завела ворогів у пущу („Писання“, т. II). Тому нарешті написав він дві тенденційні повісті, в котрих старався змалювати в образах українські патріотичні змагання. Я маю на думці — „Соняшний промінь“ і „На роспутті¹⁾). Не маючи великого художнього значіння, повісті сі однаке мають значну громадську вартість, як малюнок тогочасного стану українського руху в Росії. Низше ми оглянемо їх разом з публіцистичними писаннями Грінченка і деякими іншими документами 1890-их рр., а поки що скажемо два слова про літературну вартість сих повістей.

Вже Огоновський, піднісши велику патріотичну wagу повістей („вони проявляють ясну про-

¹⁾). Перше окреме виданнє у Львові, „Твори“, т. II і III, 1892 р., 2-е у Київі, 1906—1907.

граму суспільно - національного змагання Українців народовців“), одмітив їх слабий бік, висловивши бажаннє „щоб в його довших оповіданнях було більше змісту, а менше слів“ („Іст. літ. р.“, т. III, ч. 2, ст. 1213 і 1217). Ще різче й основнійше висловився про сі повісти Драгоманов. Поставивши сю спробу суспільно-національного роману вище від подібних писань Ів. Левицького або О. Кониського і похваливши добрі заміри автора, Драгоманов дав докладну критику його тенденцій і хиб його персонажів.¹⁾

Обі повісти повні незвичайно довгої балаканини, герої раз-по-раз висловлюють „теорію українського націоналізму“, а щоб повнійше і всестороннійше зясувати сю теорію, автор уводить ріжні побічні сцени й типи, щоб згодом про них забути. Грінченко, як слушно зауважив ще Огоновський, „добачав суть повісти не в характеристиках, але в патріотичних думках і мовах про народні святощі“ і тому умістив в своїх повістях цілі розмови про школи на Україні, про відносини до Москалів, про „ковані“ слова, правопис, то ще, котрі й Огоновському, що незвичайно високо ставив сі повісти Грінченка, видалися „незауміру довгими, а подекуди й злишніми“. В новім виданні — київськім — Грінченко викинув чимало сцен, деякі типи й усю зайву публіцистику. Раз тому, що розумів цілу нехудожність сих довгот, захаращене ними основної дії, друге тому, що вже не міг підписатися під колишніми своїми розумуваннями, бо виріс із них і інакше став угруптовувати свої погляди.

Але ми спинимося саме на сих пропусках, бо вони незвичайно характеристичні для зrozуміння, чим жило й боліло тогочасне „свідоме українство“. Не забудьмо, що Грінченко був

¹⁾ Див. „Народ“ 1893, чч. 7 і 8 (про „Соняшний промінь“) і чч. 22—24 (про „Твори“ взагалі).

одним з найбільш рухливих, послідовних і діяльних серед тодішніх Українців і своєю літературною роботою придбав собі ім'я поміж ними, так що для багатьох міг бути авторитетом. Тому не буде помилкою, коли ми погляди висловлені Грінченком в повістях і публіцистичних статтях уважатимемо за голос більшого гурту. Безперечно се було так.

Що ж се були за погляди?

Була се доморідна філософія української свідомості, оперта на формально - національнім ґрунті. На перший плян висунена власне ся сторона. Чув автор і про інше (соціально - економічні питання), але відноситься до нього з певним упередженнем: тут далі загальних бажань діло не йшло і про якусь програму нема чого й балакати. Та її нема й взагалі, бо те, що можна б назвати програмою, є швидче якоюсь мішаниною річей ріжної категорії, котрим здебільшого цілком не місце в програмі, ніж справжньою програмою. Звичайно, не в повісті викладати програму (хоча намітити її можна б і в повісті), але не було її навіть в статтях. Чому се сталось, чому у молодих українських діячів була така недостача програмовости взагалі, а суспільно - політичної зокрема, — побачимо низше.

Що ж вимагалося від Українця — від „свідомого“ Українця, а не українофіла (ще в „Соняшнім проміні“, писанім 1890 року, Грінченко уживав виразу — українофіл, але згодом в своїх публіцистичних статтях у „Буковині“ відріжлив сі вирази)? Кожен „Малоросіянин“ повинен стати свідомим Українцем. Що значить бути свідомим Українцем, виложив Грінченко в згаданих статтях.

„Свідомий Українець живе українським життєм; він балакає завсігди (опріч, звісно, відомих кожному необхідних виїмків) по вкраїнському, пише по вкраїнському, вчить свої діти по вкраїнському, цікавиться найсамперед вкраїнською літературою, взагалі вкраїнськими справами, а тоді

вже всякою іншою літературою, всякими іншими справами; нарешті він з любови до рідного краю дбає про добро вкраїнського народу, розуміючи, що коли вкраїнський народ буде не в злиднях, а в достатках, буде по вкраїнсьому освічений, — тоді й тільки тоді вкраїнська справа може посунутися наперед“ (див. Б. Вільхівський — псевдім Грінченка — „Про українофілів“, „Буковина“ 1892, ч. 35). Такими свідомими Українцями й виступають герої його повістей — Марко Кравченко, Демид Гайденко та інші. Українофіл же се той, що має симпатії до укр. народу, але не робить того, що робить свідомий Українець. Не робить через боязливість. „Ляклівий як українофіл“ — таку приповідку склав Грінченко про українофілів.¹⁾ Отже треба бути Українцями, скрізь і всюди виступати виразно, як Українці. Се підносить і уаргументовує Грінченко також у своїх „Листах з Наддніпрянської України“.²⁾

Свідомий Українець передовсім повинен дбати про освіту народу (розуміється в українській формі). Герої „Соняшного проміння“ марять про те, що „добре було б скинутися грішми і заснувати невеличкий фонд на виданнє книжок для народнього читання“. „Маркові в його мріях уявлялося вже, як се діло (виданнє згаданих книжок) ширшає, росте, як книжка видається за книжкою, — та все дешеві, гарні книжки — і вони йдуть у народ, і народ їх чита, і національне самопізнаннє починає прокидатись“ (Твори,

¹⁾ Спинився Грінченко ще раз на ріжниці між Українцями і „українофілами“ в своїх „Листах з Наддніпрянської України“ (Див. „Буковина“, 1893, ч. 11).

²⁾ Див. П. Вартовий, „Листи з Наддніпрянської України“, „Буковина“ 1892, чч. 26, 28, 29, 31, 38, 41—43 та 51 і 1893, чч. 5, 6, 8, 11—13, 29—32, 36—38; торік вийшли вони нарешті в Київі окремою книжкою, тільки на жаль без відповідного вступу й коментарів (див. Б. Грінченко, Листи з України наддніпрянської. Вид. 2, Київ, 1917, ст. 180). Цитати низше подані скрізь саме за цим київським виданням „Листів“.

т. II, ст. 60). „Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, проводять їх на село або й самі живуть серед народу, знайомлють його з літературою, з театром...“ (*ibid.* 81).

Як бачимо, мрії дуже умірковані. Народолюбні змагання свідомого Українця не йдуть далі популярного (в межах цензури) видавництва. Правда, автор зазначає, що герой його „ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту“ (*ibid.*, ст. 4), але як побачимо далі, й сам автор не далеко відійшов від свого героя.

В повісті „На роспутті“, написаній роком пізнійше (1891 р.), подибуємо таку розмову молодої дівчини Ганни Квітковської з Гордієм Раденком:

„Працювати для його (народу)... замислено сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато (каже Гордій), що не знаєш, за віщо братися. Сама просвіта народня — величезна праця.

— Але як-же працювати коло народньої просвіти, коли народня школа московська?

— Звісно, поки (розбивка автора) доводиться в цьому напрямкові робити на самому літературному полі. А хиба це мало? Скласти народну літературу — це не іграшки („Твори“, т. III, ст. 34). І автор має сходини українського гуртка для заложення фонду і обговорення написаних книжечок („Сон. пр.“), має своїх героїв — Марка Кравченка (в „Сон. пром.“) і Демида Гайденка (в „На роспутті“) в ролі „провідників культури у народ“, та ціле се провідництво зводиться до життя серед народу, читання й школи. От яка робота уявлялася тодішнім українським націоналам. Як бачимо — зазначаємо се з притиском — робота наскрізь легальна. „Ми хочемо йти шляхом культурної праці“, заявляють вони у відповідь на

заклик терориста Пачинського „одмінити обставини“ („Твори“, т. III, ст. 31). „Ми не думаємо, що з кріавого вибуху повстане добро. Нам він може хиба пошкодити“ (*ibid.*, 32). „Українці, каже далі автор устами Гордія, дуже неохочі до нелегальних форм у борні і ніколи їх не вживають“. Є й проміж ними „часом такі гарячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму українському ґрунтові. Їм докучає довге дожидання і вони кидаються у революційний вир, зреагуючись найсправді української справи, хоча і кажуть часом, що мають прихильність до неї“ (*ibid.* 54). Автор так вороже настроєний проти революціонерів, що малює нам тип Пачинського, який приваблює до своєї справи багату людину, щоб потім скористуватися з її грошей на революційну діяльність. До речі, Пачинський — Росіянин і тому прихильний до суворих кріавих способів, відразливих мякій українській вдачі, об'єктів його потаємних фінансових плянів. Ще на іншім місці заявив Грінченко свою прихильність до легальнопросвітньої праці. В „Правді“ 1892 р. надруковано його нарис „Спроба“ — оповідання про те, як один молодий парубок Українець (що не був ще тоді „свідомим“) пішов проповідувати серед народу революцію. Героя спіткала повна невдача: мужики слухали його неохоче, без інтересу і вкінці навіть піймали його. Та річ не в сій невдачі — вона цілком можлива та ймовірна, — хоча сама подія описана в „Спробі“ й анахроністична, як се зауважив ще Драгоманов, — а в тій науці, яка звідси виводиться:

„І сказати б, — розумує навчений пригодою герой, — Москалі се так робили, а тож і ми, Українці. Ми не навчилися з прикладу своїх козацьких революцій того, що таким робом нічого не досягнеш. Хиба не революція Хмельнищина? Скільки крові вона розлила? А довела до чого — до того, що ми не сміємо забалакать по своєму! Ни, не в хвилях кріавих, як кажуть

революціонери, треба обмити наш край, щоб воскреснув до нового життя він, а в ясних, погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробиться без ніяких труднацій, але то буде революція нова, без крові і без пожарів..." ("Правда" 1892, червень, ст. 332; розбивка моя. В. Д.)

Правда, в своїй заявлі до редакції „Народу“ (1893, ч. 5) з приводу замітки Драгоманова про „Спробу“ Грінченко казав, що слова героя „Спроби“ виявляють тільки його особистий, а не авторів погляд. Але зіставленнє наведених вище уступів з белетристичних творів з уступами з публістичних „Листів з Наддніпр. України“ показує, що се не зовсім так, що ми маємо право до певної міри вважати думки героїв за думки автора, бо й герої сі були тільки уособленнями авторових ідей.

В XII листі Грінченко виразно говорить про роботу „в межах від російського уряду дозволених“ (див. окреме вид. „Листів“, ст. 119; розбивка моя). Він і накликує до сеї роботи: „аби тільки схотіли, а робота знайшлась би, каже він, — правда робота дрібна й неблизкуча на погляд, але незмірно користна й важлива в нашій справі“ (*ibid.*, ст. 120). Так багато, каже він трохи вище, зробити найелементарнійшого, що „нема ані рації, ані зможи хапатися за щось більше і ширше, уводити в життє які нові (на погляд може й гарні, але у всякому разі не аксіоматичні) економічно-соціальні теорії“ (*ibid.*, ст. 119).

І от що пропонує наш публіцист для піднесення нагодного добробуту: сільсько-гospодарські школи, позичкові каси, добру організацію продажі селяням дешевого, путящого господарського знаряддя та насіння й загалом всяких потрібних мужикові продуктів (*ibid.*, ст. 119—120). Таких потреб, каже він, безліч. І тільки на їх треба напірати, тільки їх треба задовольняти. Видко, що подібно Маркові Кравченкові „він ще

мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту“.

„Що до справ літературно - просвітних, каже далі Грінченко, то вкраїнські націонали - народолюбці стоять за те, щоб вільна була думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб українській мові вернено було назад усі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкуються тепер здобути українській мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мови державної теж мусить учитися в їй), в народньому суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по вкраїнському, і дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтелігенції“ (ibid., ст. 121). Отсе й уся програма свідомих Українців на думку Грінченка. А для сього повинні вони виступати скрізь як українська партія.

Як досягти намічених цілей — про се нічого виразного не говориться, але очевидно легально і „культурно“. „Ми повинні, каже він на початку листу, дбати всякими способами про народний добробут, сприяти й пособляти всяким добрим державним заходам в сьому напрямку і самим досягти такого становища громадянського, щоб могти пособляти народові в сьому ділі“ (ibid., ст. 119; розбивка моя. В. Д.)

Отже не самоорганізація укр. громадянства, не організація трудящого люду (автор каже, що „справа національна українська мусить нам бути справою укр. робочого простолюду“), а осяганнє посад і чиновницьких впливів! Словом те саме, що читаємо в „Соняшному проміні“, де автор попрікає нашу інтелігенцію відсутністю солідарності. „Гляньте на Ляхів хоч, на Німців, на Жидів! — каже Максим Шкляренко, котрий, до речі сказавши, дуже нагадує вдачею самого Грін-

ченка,¹⁾ вони дбають про те, щоб дати змогу своєму землякові вийти в люде, вбити ся в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв у спільній роботі“ („Твори“ т. II, ст. 102; розбивка моя. В. Д.).

В згаданім уже 12-ім своїм листі Грінченко виразно каже, що „українські націонали народолюбці зрікаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі сьогочасню (розбивка автора), а не ту, що ще колись буде, працю“ (Листи, ст. 115), що являються вони партією, яка бажає „практичного діла, а не теоретичних пориванин“ (ibid., ст. 116; розбивка моя. В. Д.).

Таким чином ми оглянули програму в справі добробуту і просвіти народу. А яка-ж має бути програма політична?

„Українські націонали - народолюбці,] каже Грінченко трохи вище в згаданім листі, заздалегідь зрікаються усяких заходів коло політичної самостійності української“. При сьогочасному становищі, пояснює він, се просто дитячі іграшки, які можуть тільки пошкодити укр. справі (ст. 113).

Як Марко з „Сон. проміня“ на закін сепаратизму відповідає, що Українці не можуть мати про ніяке українське гетьманство просто

^{*)} Пор. ст. 99—104. Згадаймо слова Семена Лісовського про Шкляренка: „Але-ж він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш“. Чи не пізнаємо вдачу автора? Згадаймо віршік покійного:

„Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкусі більше зробиш діла,
Швидче дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, —
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, —
Сам іди своїм шляхом.“

(Писання, т. I, ст. 412).

тому, що добре знають, що історія не вERTAється назад („Твори“, т. II, ст. 25), так і Грінченко в своїх „Листах“ кілька разів про те заявляє. „Протестуючи проти однімання в прінціпі у нас права на політичну самостійність, каже він в VII листі, ми дуже добре знаємо, що історія не вERTAється назад“. „Ми Українці з України російської, каже він трохи вище, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних послідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії укр. народність, повстаємо яко члени російської держави“ (ст. 66).

Грінченко добивається від Росії такого забезпечення Українцям їх прав, як у Австрії, і каже, що після цього „нам не буде ніякої рації не бути великими прихильниками до російської держави“ (ст. 66) „Руське єдинство, каже Грінченко в VIII листі, ми розуміємо так, що обом братам — і Москалеві, і Вкраїнцеві — можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життєм“ (ст. 77).

А коли єдинство не є таким, що тоді? — Тоді „ми такого єдинства не хочемо, бо єсть се не єдинство, а пожираннє“, каже автор, але способів практичного виявлення цього нехотіння не показує. „Нам не гріх на деякий час побути й вовками“, відповідає Марко Кравченко на увагу Лісовського, що „нас (Українців) ганяють, як зайців“ („Твори“, т. II, ст. 95). Але пообіцявши поговорити про се іншим разом, Марко вже не вERTAється до сеї теми і ми так і не довідуємося, як ми можемо бути вовками і примирити сю вовчу натуру з своєю українською легкою вдачею?

В „Листах“ Грінченко каже, що ми повинні добиватися „кращого ладу“ в Росії, але не означує близше сеї країни. Навіть каже, що задля

сього українські націонали-народолюбці „могли б єднатися з поступовими групами усяких національностей в Росії“ (ст. 113—114), і пропонує союз утиснених національностей — проти „московських зєднувачів“. „Се що до питання національного, каже він. Що ж до одміни сьогочасного режиму й на кращий взагалі, то тут ми могли б єднатися з поступовими Москальями, аби тільки ті Москалі покинули погану завичку не признавати наших національних прав“ (ст. 114).

Ми повинні, каже він низше, сприяти усякому ліберальному рухові в Росії. Треба тільки завсігди заставатись Українцями, виступати як українська партія (пор. ст. 114—115).

Згодом, коли „Буковину“ перестали пускати на Україну, Грінченко зважився назвати по імені той кращий лад у Росії, якого мають доходити Українці. Се — конституція. Кожен свідомий Українець повинен бути конституціоналістом, підчеркує він сю фразу, і при тім трохи вище завважає, що конституція має бути тільки першим ступнем в одміні сучасного режиму на кращий (ст. 125). Який дальший ступінь — він не говорить. Так само радючи дбати про інший соціально-економічний лад, про забезпеченість народові його добробуту, каже він, що для осягнення сього „мусимо поки що робити на тому полі, яке заставляє нам російський уряд, а як здобудемо конституцію, то на ширшому“ (ст. 126).

Взагалі в останніх листах висловлюється Грінченко трохи яснійше, але туману і невиразності в означенню, чого власне і як хотять добиватись „укр. націонали - народолюбці“, ще подостатком.

Як бачимо, і програма і тактика сих народолюбців дуже нагадує ту аполітичну культурність, яка запанувала на Україні в часах реакції Олександра-ІІІ і яку так енергійно поборював Драгоманов. Думки висловлені в повістях являються власне філософією сеї аполітичності. Лише згодом під впливом Драгоманова і діяльності га-

лицько - української радикальної партії починає потроху зникати ся реакційна філософія і уступати місце більш здекларованим і ясним поступлятам (про виразно означену програму якоїсь певної політичної партії на укр. ґрунті в тім часі ще нема мови).

В писаннях Грінченка знаходимо натяки на більш рішучі і більш європейські погляди, котрі зве він радикальними і котрим видимо не спочуває. Але й сі погляди курсували тільки в гуртках і не вилилися в певну, сталу програму, а гуртки сі так і не перетворилися в партію.¹⁾ Натомість певна частина тогоджих Українців (з молодіжі) солідаризувалася з тими думками, представником котрих був між іншими і Грінченко. Ся солідарність знайшла свій вираз в публичній заявлі „Profession de foi молодих Українців“, опублікованій в „Правді“ (1893 р. кн. 4 ст. 201—207) і передрукованій іншими галицькими часописами — „Ділом“ і „Буковиною“.

Подавши на кількох сторінках теоретичне уgruntуваннє потреби для Українців бути свідомими (з високом против українофільства в дусі вищезгаданої статті Грінченка), „молоді Українці“ начеркують коротеньку програму своєї практичної діяльності (ст. 205—207).

По правді, се досить кумедна програма — так тут перемішані до купи річи ріжної категорії. На першім місці стоїть визнаннє єдності цілого укр. народу на всім просторі заселених ним земель. Далі, одмітивши потребу поставити укр. справу незалежно від російських обставин, вказують молоді Українці шлях до сього — перенесеннє роботи до Галичини. Тут же висловлено бажаннє, щоб „не було (ні в Галичині, ні на Україні російській) партійної розтічи, бо вона змень-

¹⁾ Програму одного із таких гуртків 80-х рр. — гуртка „укр соціалістів - федералістів“ див. у „Записках Наук. Т-ва ім Шевч.“ т. 108. Пор. ст. 29 мого „Українства в Росії“ (Віденъ 1916).

шує продуктивність наших сил“ (205). Далі стоїть пункт про мову, про потребу уживання її в родині, публичнім життю і т. д., про навчаннє дітей в родині рідної мови, історії, літератури.

Потім говорять ще автори „*Profession*“, що вони дбатимуть, „щоб піднести і розворушити на Україні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції і народу національні почування вкрайнські“. Далі йде згадка про рідну школу і потребу відріжняти укр. націю від інших, та підносити національне питаннє й право Української нації, де тільки можливо (206).

„Першим і найголовнішім обовязком Українця єсть писати рідною мовою“, говориться далі. І додається, що „діяльність наша здебільшого поки що буде культурно-просвітнія (*ibid.*, розбивка авторів). Але не можемо ми занехаяти, кажуть вони, й справ економічних“. Та програми що до сих справ не подають жадної. Видко, що вона їх або мало цікавила, або вони просто не думали про неї, чи доладу не могли собі її уявити. Опріч голої обіцянки працювати в дусі такого ладу, в якому нема місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному“ (до речі, буквальне повтореннє слів Грінченка з його „Листів“, див. лист XIII, ст. 126) — нічого нема! Автори тільки кажуть, що й тут діло найбільше вже залежить від загально-російських обставин, поки ми не маємо широкої волі для особи“ (206). Вкінці висловлено бажаннє (розбивка моя. В. Д.) такої відміни сих сьогоднішніх обставин, „щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите задоволеннє усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам українського народу“ (207) і бажаннє „федеративного ладу в тих державах, з якими зєднана укр. земля“ (*ibid.*). Бажаннєм релігійної толеранції закінчується сей цікавий документ.¹⁾

¹⁾ Критику його у Драгоманова див. в ч. 23—24 „Народу“ 1893 р. „Слівце з поводу *Profession de foi* молодих

Як бачимо, *Profession de foi* незвичайно на-
гадує ті думки, які висловив Грінченко і які на-
вели ми вище.¹⁾

Така сама увага до національної справи пе-
редовсім і така сама відсутність конкретизації до-
магань — скрізь, навіть в справі національній.
Який політичний ідеал для України вважають
своїм молоді Українці, який політичний лад має
бути в Росії і на Україні і в яких відносинах має
стояти Україна до цілої Російської держави — на-
віть сі питання, на які мусили б молоді наці-
онали звернути найсамперед свою увагу і опра-
цювати найповнійше, зовсім неясні.

Як відносяться вони до ідеалу незалежності
рідного краю, хотять її, чи відкидають? — се
невідомо. Нехай люде не хотіли ширяти у хма-
рах, а хотіли бути тверезими людьми діла, —
так се ж не перешкоджало ясніше означити від-
носини України до Росії, то що. Тимчасом про
самостійність, автономію, або будь яке краєве
представництво ні слова!

Не знаходимо ми цього і в Грінченка, хоча б,
здавало ся, критика „Вільної спілки“ Драгома-
нова зі становища „укр. націонала-народолюбця“
мусіла б знайти місце в його „Листах“. Але бу-
дучий автор „Платформи укр. радикальної пар-
тії“ (Львів, 1905), де знаходимо повну відповідь
на поставлені нами питання, не йде далі загаль-
ників, котрі політичному діячеві нічого не
говорять. А як що й подибуємо в тім чи іншім
місці його писань вислів „самостійність укр.

Українців“ (ст. 293—296). Окрім голосу Драгоманова були
в „Народі“ того року й інші уваги про сей документ.

¹⁾ Цікаво, що *Profession* містить і пункт про посади.
Ось відповідний уступ:

„Маючи ж на увазі, що вихованнє найголовнійше ви-
робляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти
до своїх рук й освіту на Україні, забираючи собі й по-
собляючи іншим Українцям забирати посади
всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її
на український ґрунт“ (ст. 206; розбивка моя. В. Д.).

нації", то треба її розуміти з боку етнографії, лінгвістики, а не політичного.

Були й інші енунціяції (австрофільські), але ми не спиняємося над ними тому, що Грінченко і його однодумці до них непричетні, та сі голоси й не мали за собою хоч трохи людей, а висловлювали думку коли не однієї, то хиба кількох осіб. Близьке ж до поглядів Грінченка „Визнаннє віри“ було по авторитетному свідоцтву А. Хванька (Кримського) енунцією чималого гурту. Відповідаючи на замітку „Народа“ (1893, ч. 10), чи не являється „*Profession de foi*“ голосом якогось маленького гурту або й однієї людини, каже А. Хв(ань)ко, що „ота *Profession* викладає (дуже несистематично) гадки доволі великого українського гурту, до котрого належать найрухливійші з молодих письменників і котрого душою можна вважати найкращого й найенергічнійшого з поміж сучасних українських діячів.¹⁾ Та того мало: суть ідей, висловлених у „Визнанню“ можна приписати не то згаданій (доволі великий, повторяю) громадці, ба й ще ширшому кругові“ (А. Ха—ко, За ким стоять Україна? „Народ“ 1893, ч. 14, ст. 127).

Час звернутися до причин, які породили виложені вище думки. Вже Драгоманов указав почасти на сі причини. „На лихо, — каже він в своїй рецензії на „Соняшний промінь“, — тенденції свої виробляти прийшлося д. Чайченку в такий час, котрий, безспорно, будучий історик російсько-українського громадського життя відмітить, як добу застою і навіть регресу. В сю добу основні, загально-людські думки, культурні й соціально-політичні, в російсько-українській громаді затемнились, просвіта понизилась, на пер-

¹⁾ Д-р С. Ефремов каже, що вийшла „*Profession*“ з київської семинарської громади (див. „Книгарь“ 1918, ч. 6, ст. 317).

ший плян вилізли думки формально-національні, а до того часто з ретроградною барвою“ („Народ“ 1893, ч. 22. ст. 274).

„Історія, каже Драгоманов далі, покаже, наскільки такий настрій української громади єсть реакцією натурального національного почуття, роздратованого т. зв. „обрусеніемъ“, а наскільки він єсть відгомоном того націоналістично-реакційного напряму російського, котрий викликав і те „обрусеніє“ з рідними йому проявами в російському життю й печаті 80-их років, проявами, котрі деякі письменники не так давно пробували назвати загальним терміном „пітьма египетська“ (*ibid.*).

І справді, мертвотний дух реакції, що скував усяку живу думку й спинив розвій політичної літератури й освіти, безперечно зробив своє діло. А брутальне гнобленнє українського руху примушувало тодішніх Українців особливо спинятися над національним боком справи. До того ще й мертвий економічно час, певна нездіференціованість маси, особливо сільської (а наші визнавці дивилися виключно на село, бо лише воно й було носителем української ідеї — хоч потенціональним тільки: воно ще не було зденаціоналізоване, отже на нього лише могли покладатися всі ті, кого обходила українська справа) сковувала думку інтелігентних діячів, примушувала їх дивитись на селянство, як на якусь суцільну масу, і не вдумуватися в інтереси складових його частин. Українському націоналові любий був цілий український народ і хотів він в своїх думках обняти його всього, щоб жив він сито й заможно і міг дбати про свої українські культурно - просвітні потреби. До сього ще прилучалися старі ідеї про індивідуалістичну вдачу нашого народу¹⁾ і його

¹⁾ Пор. напр. вираз Костомарова про Українця, як „самобітного собственика“. Див. його статтю „Двѣ русскія народности“, друковану в мартівській книжці „Основи“ 1861 р.

нехіть до спілкової справи, котра ніби - то власна великоруському народові з його громадою — общиною. Темнота реакції робила темними й людей, особливо молодих, що розвивалися в часі її панування. Забули, чи не могли дістати ті праці кінця 70-их і початку 80-их рр., коли й на Україні відшукувано зародки спілкових форм („Громада“ Драгоманова, роботи проф. Ів. Лучицького, Д. Багалія, Ф. Щербіни та інших). А в тім, що могли важити сі історичні факти або їх пережитки перед сучасним фактом дрібно-господарського ідеалу мужика?

Отже відсутність політичної освіти відбилася на темноті політичної програми, дрібно-буржуазний характер носителів українства, селян на нехоті до теорій „громадівства“. Культурницько-аполітичний характер тогочасного українства так само являвся плодом реакції, коли завсіди підводить голову теорія малих діл, „реальної“ праці et cet. Конкуренція ж російських революційних партій, чи краще спогади за сю конкуренцію¹⁾, котра відбирала в українства найбільше живі й енергійні його елементи — молодіж, примушувала ставитися до активної боротьби заперечно, уникати її, чому особливо сприяла проповідь малих діл. Все це не дозволяло українству поставити ясно політичну й соціальну програму й стати на ґрунт активно політичної боротьби за політичні, культурні й національні інтереси трудящого люду. Реакційність громадської думки Українців відпихала від них живі сили, котрі шукали живого діла, боротьби. У російських партій була хоч традиція, хоч спомин за сю боротьбу, а в нас через нещастливі обставини нашого життя (маю на думці ряд

¹⁾ За часів публіцистичної діяльності Грінченка стара соц.-революційна партія (Народня Воля) була розбита, а молоді — соц. демократія і соц. революціонери — щойно народжувалися. Звертаємо увагу читачів, що ми говоримо про життя українського громадянства в часі реакції 1880—90-их рр.

довгих „антрактів“ в укр. громадськім життю) в сучаснім не було навіть сеї традиції — соціалістичний український рух що-йно зароджувався (наприкінці 70-их рр.) і не мав часу вбитися навіть в колодочки, як наступила чорна хмара реакції.¹⁾ Лишалися тільки спомини про хмельниччину та гайдамаччини. Але все це було такедалеке, таке давнє. Воно згинуло без вороття. „Назад історія не вертається“. А брак історичної освіти, незнаннє рідної історії, навіть дуже недавньої підкопував і без того слабку політичну думку.

Ось чому бачимо ми таку нехіть до соціально-економічних постулатів і до революційної боротьби у Грінченка. Ось чому молоді українські „націонали - народолюбці“ з такою ворожістю ставилися до радикальних думок серед певної частини своїх сучасників і ровесників. Якої думки був Грінченко про російські революційні партії, ми бачили. Бачили й те, яку дорогу показував він українському рухові²⁾. Подивімось ж тепер, якої думки був він про радикалів і їх прямування. В повісті своїй „На роспутті“ виводить він дівчину — радикалку, котра заявляє, що „со-

¹⁾ На жаль у нас нема майже ніяких матеріалів до історії цього короткого та проте дуже цікавого періоду українського громадського життя. Опріч „Громади“ і згадок у писаннях Драгоманова маємо тільки опублікований в „Быломъ“ (червень 1907 р.) таємний нарис тодішнього українського руху (датований маєм 1880 р.) жандармського пера та примітки до цього поліцейського еляборату О. Русова і Хв. Вовка. Час іде, люди мрут і несуть за собою до могили не одно цікаве...

²⁾ Згадаймо ще такі слова Грінченка в „На роспутті“: „Але на лиху собі й тому ділові, що йому він служив, він обороняв у своїй часописі не саме українство, але в небезпечний час заходивсь популяризувати соціалістичні ідеї“ („Твори“, т. III, ст. 23). Пізнійше подібні діатриби, сим разом проти „наукового соціалізму“ стрічаємо у другого укр. націонала, д. М. Школіченка — Кононенка. Див. згаданий вище його допис з України в „Буковині“ 1895 р.

ціяльні питання — ось в чому річ“ і піднімає тост за народ, а не за націоналізм. Демид, устами котрого говорить сам автор, виступає проти сеї дівчини і висловлює теорію укр. націоналізму. Але Демид не бачить нічого негарного в неоднаковості думок своїх з дівчиною і накликує до згоди — бо важлива, мовляв, праця: „аби ми всі робили на користь українському красіві на вкраїнському ґрунтові“ („Твори“, т. III, ст. 207). Не так мирно віднісся Грінченко до радикалів в своїх „Листах“, в яких нарікає й на неоднаковість думок і на незгоду в думках, не розуміючи, подібно богатъю, що біда не в сім, а в неробстві (для справи неоднаковість думок добра, аби тільки „йшовши нарізно — бити разом“). Віддавши дань роботі галицько-українських радикалів, він напався на російсько-українських, обвинувачуючи їх у тім, що вони, легковажучи націоналізм, легковажать і мову та сходять тому цілком на московський ґрунт — пишуть і балакають по московському. Се, каже він, безпечніше, і додає, що радикали, мовляв, такі самі боягузи, як і українофіли (пор. лист XI, „Листи“, ст. 110—111).

Замість того, щоб перейняти радикальні думки й прищепити їх на українському ґрунті, чоловік відходив від них, бо, мовляв, радикали стають на московський ґрунт. А що роблять сміливі українські націонали?

Характеристично, що в своїх повістях Грінченко не показав нам переслідування і кари свідомих Українців. Їх бо на ділі мало було. Чи маємо ми жертви нашого руху? Перелічимо, скільки їх? Чи багато їх набереться разом з кирило-методіївцями? Урядові репресії на український рух були нечувані (закон 1876 р., заборона школ et cet.), але як особи — Українці терпіли мало. Коли терпіли (навіть серед свідомих), то як члени російських партій. Ціла робота

Українців, як її показує Грінченко, се складаннє книжок, читаннє їх серед народу (тільки українських — Драгоманов немилосердно висміяв сю „свою науку“), спроби українізації родини. Терпить один Шкляренко. За що, спитаємося? „Піп доніс, що він переклада в школі євангелію по вкраїнському. За се його зсаджено з посади і віднято право учителювати“ („Твори“, т. II, ст. 100). Один приклад, бо на жаль їх і не було багато.¹⁾ За писаннє книжечок, віршів і читаннє їх — багато не заробиш! І якою порожньою фразою видаються нам слова Марка Кравченка про вовків, якими фальшими вигуки Демида Гайденка: „Висловимо голосно і виразно те, щоб повести за собою рідний край!“

За ту роботу, яка намічена в програмі укр. націоналів, досі ніхто ще не наложив головою і не повів рідного краю за собою! Треба було іншого змісту, щоб се сталося!

Тимчасом соціялістичний колір радикалізму вражав націоналів (пор. лист XI, „Листи“, ст. 110), соціально-економічні постуляти радикалів видавалися їм тілько „залітаннєм в хмарі“ (лист XII, ibid., ст. 116). „Ніхто ще не сказав, каже тут Грінченко трохи вище (ст. 114—116), у справах соціальних певного слова такого, що на його, як на непохитну правду, можна було б цілком зіпертися, одміняючи соціальний лад сьогочасний“, а далі — треба робити „не передрішаючи заздалегідь, який то буде лад, бо памятати мусимо, скільки теорій,

¹⁾ З того часу відомі нам тільки арешти в Харкові 1893 р. за здобуваннє євангелія на укр. мові, „Записок Наук. т-ва ім. Шевченка“, „Зорі“ (арештовано тоді Русових, Падалку, Степаненка). З поміж радикалів з „Народом“ у 1892 р. попався Тучапський, той самий, що пізнійше пристав до російських есдеків і виступав як завзятий москово-філ-об'єднитель, а Галичанин, др. Я. Невестюк за транспорт книжок свого часу довго насидівся в російських тюрмах (див. „Народ“ 1893, ч. 17).

прінціпіально надзвичайно гарних, розбилося об невблагану дійсність, показавши тільки одно, що так не треба робити. Чи колективізм чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдських економічних відносинах — того з певністю нікто не може сказати — тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людськість, чого вона колись схоче, тоді, як зайде на вищий культурний східець" (ст. 116).

Правда, згодом Грінченко заявив, що не міг, з уваги на російську цензуру, писати одвертійше, але й по сій заявлі не спромігся він на якусь виразнійшу програму і обмежився, як уже ми бачили, на загальнниках. А тимчасом „справа національна українська, на його думку, мусить нам бути справою українського робочого простолюду“. Що ж давали укр. націонали сьому останньому? — Позичкові каси, організацію закупнай продажі, то що...

Треба було аж критики Драгоманова, щоб научити людей уважнійше придивлятися до потреб маси і показати їм, що роблять для сієї маси в Європі (див. напр. „Листи на Наддніпрянську Україну“, Коломия, 1894, ст. 86).

Взагалі всестороння критика Драгоманова багато чого показала і навчила наших домородних філософів і в справі політики й економіки й просвіти. Не буду спинятися тут на ній, хоч і як було б цікаво простежити зрист політичної думки на Україні, для якого так багато зробив Драгоманов, що разом з іншими впливами — російськими і почасти польськими — привів до зорганізування першої укр. політичної партії (Р. У. П.), за якою пішли й інші. Не будемо спинятися тому, що книжечки Драгоманова як-ні-як були видані окремо й відомі хоч трохи на Україні, тимчасом статті Грінченка у нас, можна сказати, невідомі цілком. Тому ми й уважали потрібним спинитися на них

довше. Аджеж виложені вище погляди Грінченка дуже добре малюють нам стан українства в Росії на переломі 80—90-х рр. В статтях і замітках, які з'явилися по смерті Грінченка, ніхто не звернув уваги на його галицьку публіцистику. Робимо се ми, як з інтересу до самої речі, так і з уваги на пам'ять покійника. Він бо був не тільки діяч культурно-просвітній, не тільки поет і повістяр, не тільки етнограф, але й один з популярних в своїм часі публіцистів, до думок котрого прислухалося досить широке коло і з поглядами котрого солідаризувалося.

Та Грінченко не спинився в своїм розвитку. Він і в справах громадських, суспільно-політичних далеко відійшов від своїх поглядів, виложених нами вище (розуміється, між увагами Грінченка і в давнійшій його публіцистиці було багато зовсім вірного й слушного). В 1905 році виступає він уже як організатор радикальної партії в дусі Драгоманова з соціалістичною закраскою. Серед молодіжи ся партія стрінула небагато прихильників через свій пізній виступ на арену політичного життя: її випередила Р. У. П. — і серед ширшої громади не мала помітного впливу. Але гурток, що зібрався коло Грінченка, виявив досить жваву літературну діяльність: протягом року було видано кільканадцять брошур політичного змісту (15, з них два переклади — лист Толстого до Миколи II і брошура Дікштайна, один передрук — „Швайцарська Спілка“ Драгоманова, а решта оригінальні). Брошури сі визначаються не аби якими літературними прикметами. На жаль були вони, здається, у нас мало поширені. Дві з них (не числячи „Платформи“) склав Грінченко: „Чому у нас нема доброго ладу“ й „Чого нам треба?“ — обі підписані псевдонімом — Л. Яворенко.

В громадськім життю ся новітня радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 року злилася з демократичною,

утворивши разом з нею „радикально - демократичну партію“. Додаток — радикальна зостався в назві нової партії на домаганнє покійника,¹⁾ який уложив і плятформу її. Ся партія полишила в нашім громадськім життю чималий слід і безперечно при інших обставинах його займе визначне місце на укр. політичній арені (тепер оскільки відомо, партія розпушена, про що не можна не жаліти). В результаті злиття явився перегляд програми, на часту зміну котрої так дуже нарікав небіжчик в своїм огляді „З українського життя“ в „Новій Громаді“:

„Під той час, писав він, як треба виявити найенергічнійшу практичну діяльність, у нас бавляться в програми, в порожні теоретичні балячки, сперечаються про слова, не жаліючи слів.²⁾

„Нам борців, нам діла треба!“ пригадується мені при сім його вірш.

Ми скінчили. Не все, може, сказали так, як слід, багато чого, може, проминули. Просимо у читачів вибачення! Не змаловажити хотіли ми значине покійного, спинивши критично на однім періоді його світогляду, а щось позитивне дати до пізнання його діяльності й тогочасного українського життя. Грінченко при всіх хибах своєї тодішньої громадської думки був завсігди при роботі на користь рідного народу, ділом доводячи свої переконання. Полишив він нам по собі велику спадщину і тому кожен із нас з туюю і болем відчуває понесену в його особі втрату для рідної справи й шанує його значні заслуги.

Світлою зіркою ся він серед мороку тодішньої реакції і не один із нас з почуттєм великої пошани ставився до його роботи: Борис

¹⁾ Пор. огляд „З укр. життя“ П. Вартового (Грінченка) в ч. 11 „Нової Громади“ 1906 р.

²⁾ Ibid. kn. 10, ст. 118.

Дмитрович був для нас (я згадую наші гімназіальні і студентські часи) уособленням свідомого українського громадянина, послідовного в своїх переконаннях, був прикладом справжнього *homo nationis ukrainicae*, мовлячи словами М. Драгоманова.

Дяка ж і шана широму робітникові!

Пером земля над ним!

Нові книжки по історії української літератури.¹⁾

(Б. Лепкий. Начерк історії української літератури. Книжка I (До нападів Татар). Коломия (1910), ст. 320, мал. 8⁰. „Загальна Бібліотека“, ч. 1—6.; Його ж, ідем. Книжка II (Від нападів Татар до Котляревського). Коломия (1912), ст. 272, мал. 8⁰. „Заг. Бібл.“ ч. 94—98 (Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломиї).

I. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Накладом Укр.-р. Видавничої Спілки. У Львові, 1910, ст. V+(2)+444, мал. 8⁰; Його ж, Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Накладом Укр.-р. Вид. Спілки. У Львові, 1910, ст. VI + 142 + (1), мал. 8⁰.

О. Грушевський. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Київ, 1910, ст. VI+237, 8⁰).

¹⁾ Ся рецензія в первіснім вигляді друкувалася в 7-й кн. „ЛНВ.“ 1910 р. Подаю її тут, дещо змінивши, з додатком рецензії на „Молоду Україну“ покійного Франка й 2-й томик „Нарису“ д. Лепкого. Передруковую сю рецензію не тому, щоби надавав їй якогось особливого значення, а головно тому, що спиняюся в ній докладніше на роботі д. О. Грушевського, про яку згадую в статті про книгу д. Євшана; крім того разом з рецензією на „Молоду Україну“ Франка

Не можна сказати, щоб українська наука була бідна розвідками з історії рідної літератури — є їх досить, але надто убога вона на загальні огляди цілого нашого надбання на сім полі, або принаймні на огляди певних періодів.

Не говоримо, звичайно, про давнійші спроби в мові російській (Петрова, Дашкевича і вкінці І. Франка в великий енциклопедії Брокгауз та Ефрон), але саме про праці в українській мові. Тут опріч галицьких шкільних підручників неособливої якості не мали ми до останніх часів просто таки нічого, як що не рахувати давно розпроданої історії Огоновського з її передпотоповим обробленням. Тимчасом, як в області історії ми маємо таку величну памятку, як історія України-Руси проф. Грушевського, й цілу купу популярних оглядів історії рідного краю та народу його ж таки й ін. — Грінченка, Коваленка, Аркаса (не говоримо вже про видані в російській мові „Очерки“ проф. Грушевського й дві книжки О. Єфименкової — ширшу і популярнійшу), в області української літератури ми не маємо нічого подібного. Тимчасом для популяризації певного знання і розвіяння хибних та невірних поглядів серед ширшого загалу далеко більшу вагу має легка артилерія оглядів, як тяжка монографій.

(котру міщу як доповнення до рецензії на його „Нарис“, бо внутрішньо ся книжка з ним безперечно звязана, як гарний огляд наших громадсько-літературних відносин останніх десятиліть мин. віку) становить вона до певної міри redundant до рецензії на книгу д. Єфремова. А що деякі із виказаних вгорі книжок вийшли тепер на Україні новим виданням (як от напр. Нарис Франка), а деякі мабуть також передруковуватимуться з огляду на недостачу у нас подібних книжок, не кажучи вже про те, що всі вони напевнено досі уживаються і в школі і в приватному читанні, то пригадка про їх добре й слабі сторони має й самостійне значення. Отсі три обставини, гадаю, досить оправдують передрук серед довших нарисів також поданої низше коротенької статейки.

Не відмовляю значіння останнім — се річ цілком зрозуміла, що без них і огляди неможливі, але поруч з науковим обробленнем певних тем, письменників, періодів важна й систематизація наукової роботи в загальних прагматичних курсах. Останніми часами в нашій літературі з'явилися книжки, котрі ставлять своєю ціллю саме таку систематизацію, таке збираннє фактів нашого письменства. Не всі вони однаково складені, ріжну мають вартість, та вже сама поява їх відрадна й вимагає від нас докладнійше приглянутися до сих спроб.

„Начерк“ д. Богдана Лепкого — се спроба дати нашій молодіжи популярний огляд рідної літератури. Автор сам не вважає свою книжку за працю наукову, а лише за компіляцію, яка має на цілі посодити тим, що хочуть в головних ридах пізнати розвій рідної літератури. Вказавши на труднощі, які заходять для кожного, хто береТЬся до уложення такої компіляції, просить автор читачів і рецензентів „прикладати особливу міру“ до його праці. Не думаємо відмовляти трудностей — вони великі і часом надто діткливі, але знову не треба перебільшувати сих трудностей. Не хочемо, щоб автор робив нові досліди, але не годимося з висказом його передмови що до оригінальності думок. Що можна скласти оригінальний (думками) підручник, не вдаючись самому в наукові досліди, се чайже не підлягає сумніву. Нешодавно добрий приклад сього дав д. Келтуяла в своїх по російськи писаних „курсах“.

Але конечною для сього річчу є самостійне вивченне і опануваннє всього того, що зроблено дотепер на полі даної науки. Не можна сказати, щоби зробив усе це д. Лепкий. Надто в ньому відчуваються чужі думки, особливо Гру-

шевського й Пипіна.¹⁾ Деякі партії просто живцем узяті з відповідних розділів „Історії русской литературы“ Пипіна (пор. напр. уступ про „Паломник Данила“ в гл. III-й 1-ої книжки д. Лепкого, з гл. X-ю 1-го тому Пипіна) та історії Грушевського, що зрештою зазначає й сам автор, рясно пересипаючи своє оповіданнє цитатами з сеї історії.

В своїм нарисі автор старався показати молоді, „що в нашій літературі гарного, нового і свого, як вона мимо тяжких перепон росла й розвивалася, як плекала почуттє краси та волі“ (ст. 24) і т. д. Але кожен, хто перегляне його книжку, переконається, що сієї ціли автор не осягнув. Деякі партії у нього досить таки сухий і нудний каталог (пор. напр. в 1-й кн. ст. 92 і дальші або хоч гл. III). Коротке вичисленнє творів з парою уваг, що до змісту — се ж рішучо за мало, бо не дає живої, виразної картини розвитку письменства, еволюції його. Автор більше поет, як дослідник літератури, він сам признається, що йому більше „до серця промовляло б розслідити, як почуттє естетичне обявлялося у наших творах словесних“ (кн. 1, ст. 21), тому не дивно, що обмежився він сухою переповідкою того всього, де краси не помітив, замість того, щоб дати ясний образ цілості нашого письменства, вказати на його завязки й наслідки; тому не дивно, що любійше йому було говорити про сліди народньої пісенної творчости в літописах, а особливо про славутне „Слово о Полку Ігоревім“, котрому присвятив він цілий 6-й розділ. І справді, живе заінтересуваннє автора предметом виявилося в сім розділі як найвиразнійше — виклад легкий, жи-

¹⁾ Сліди читання Пипіна видко і в передмові. За Пипіном наводить д. Лепкий думки Тена й Брюнетера, лишаючи не менше цікавих Гюйо, Геннекена й інших, про котріх той згадує побіжно. Можна б порадити д. Лепкому й тут більшої самостійності.

вий і цікавий. Але нехай нарис д. Лепкого і неоригінальний, а в деяких надто сухий і конспективний (особливо шкода, що такі короткі уступи про апокрифи й легенди — по своєму впливу на творчість укр. народу та й самі по собі вони заслугували б на більшу і живійшу мову) — відмовити йому значіння в нашій убогій на такі книжки літературі не можна. Все ж се краща з популярних книжок по історії старої літератури київського періоду або ліпше — єдина, яку можна порадити учневі.

Те саме можна сказати й про другу частину „Нарису“. Тут також сторінки, присвячені загальним характеристикам — чи то доби (пор. гл. I—III, IX), чи то напр. народній поезії (пор. гл. VIII) написані живо і з певним підемом, розмахом, але там, де авторові доводиться оповідати про твори літературні, про тогочасну книжність, бачимо у нього сухий реєстр, підправлений короткими увагами — й більше нічого! І знову — за деревами не видко лісу, за окремими творами не видко цілого образу письменства. Розділи, присвячені історії літератури, написані далеко гірше, як історичні огляди даної доби. А тимчасом автор мав на меті дати саме історію літератури! Правда, його завданнє було не легке, у всякім разі далеко тяжче, ніж в першій частині нарису: добу охоплює він дуже невдачу для історика літератури та й попередників собі майже не має. Се примушує ставитися до його праці з певною поблажливістю, як до першої спроби. Добре, мовляв, і те, що маємо. Безперечно, навіть у теперішньому своєму вигляді вона свою службу зробить з огляду на недостачу у нас такого роду книжок, але історії літератури даної доби все ж таки не заступить. Щоб написати таку історію, треба очевидно більшої й самостійної ерудиції та ширшого історичного й громадського світогляду.

Тоді б тільки мертві і схоластичні, здавалося б, твори нашої старої літератури промовили до читача живим словом і допомогли йому зрозуміти ту добу, в якій вони повстали, тих людей, що їх творили, й тих, для кого творили сі люди.

Подана в кінці розділів література („джерела“) дібрана не відповідно: для ученика гімназії за спеціальню (напр. „О военномъ искусствѣ Монголовъ“ і таке інше), для учителя — також ні до чого, бо часто-густо припадкова або перестаріла. Автор на віщось подає цілу купу ріжного непотрібного баляstu, нераз річи мало непередпотопові (напр. польський переклад підручника Гречи!). Кому потрібні такі „джерела“?

Деякі погляди автора також викликають сумнів, як от хочби характеристика середновіччя й ренесансу (пор. гл. IX) — сучасна наука їх уже відкидає.

Слід би було уважати також на мову. В книжці, призначений для учнів, абсолютно недопустима річ мішанина „французького з нижегородським“, а у д. Лепкого така мішанина скрізь: галицькі форми й варваризми стоять поруч з суто „українськими“, також далекими від чисто-літературної мови виразами. Нерівний також і правопис — мішанина варварської галицької шкільної з українською. В другім виданню все це повинно справити.

В наголовку книжки стоїть „Від нападів Татар до Котляревського“, але в дійсності д. Лепкий далеко не дійшов у ній до батька нової української літератури, бо спинився в своїм викладі перед відродженням XVI—XVII в.

Д. Лепкий думає продовжати свої нариси. Сподіваємося, що в книжці, присвяченій новійшій літературі, буде його оповіданнє інтересніше

й оригінальніше, хоча б через те вже, що матеріал буде близший його душі.

Не вдоволяє нас і нарис д-ра І. Франка.

Признатися — чекали ми від високоученого і високоталановитого автора прегарної статті „Южнорусская литература“ і безконечного ряду досконалих начерків і монографій по історії нашого письменства чогось іншого, суцільнішого, повнішого, а головно науковішого. Тимчасом „Нарис“ що до сього всього відбігає назад від свого первовзору в енциклопедії Брокгавза. Найліпше ще зроблені перші розділи, присвячені старій літературі, хоча надто вони короткі, побіжні і неповні. Перші 35 сторін присвячені дотатарському періодові, ст. 36—84 літературі до Котляревського. Дальше йде новійша література до року 1890. Конспективність і побіжність викладу літератури до XIX в. можна звичайно оправдати (хоча хотіли б ми мати замість коротеньких згадок на 30—40 сторін зо дві такі книжечки, як сей нарис, для давньої і середньої доби нашого письменства і словесності) — сей виклад являється тільки неминучим введенням до основного предмету книжки — літератури так зв. відродження. Але в такім разі треба було б основніше спинитися на сім предметі і дати більшемньше докладний його огляд. Тимчасом бачимо чимало прогалин. Що напр. маємо про попередників Котляревського, про той ґрунт, на якім зросі співець „перелицьованої Енеїди“, про генезу його драм? На двох сторінках присвячених батькові нової укр. літератури трудно про все це сказати. Тимчасом з праць самих тільки Дащенка і Житецького міг би автор зачерпнути не одно цікаве для свого викладу.

Так само надто побіжно розповіджено про харківську Україну, про попередників Шевченка,

про кирилометодіївців, про 60 роки на Україні і т. д. Нема ширших характеристик, ані спроби вияснити розвій літератури, її течії і напрями на ґрунті громадськім, в звязку з життєм. Перша четверть XIX в. в історії Росії вже не такий глухий час, щоб його обійти побіжно. Боротьба літературних поглядів і формування політичних програм і партій, пробудження інтересу до народності, романтизм і вплив його на замилування до всього народного і т. д. — все це надто цікаве для історика нашої літератури, бо все це впливало і на її діячів. Автор сам писав свого часу про народолюбство в польській літературі і життю, про їх часом карикатурні форми, про польське українофільство, але тут про се згадується в двох трьох рядках і не на місці (пор. ст. 121), а хиба все це не цікаве для історика укр. літератури? Зовсім не освітлено, напр., ґрунту, на якім зриє Антонович. Так само нічого не говориться про соціально-політичні умови дальших часів, а чайже годі вияснити собі український рух 70—80 рр. (як і перед тим) без звязку з тодішнім життєм. Не краще освітлена й необхідність літературного відродження Галичини і дальша його еволюція. Поза самими літературними фактами не бачимо того, що для нас було б найважнішим — звязку сих фактів, картини розвитку письменства. Без усього цього нема історії літератури, а є тільки суха бібліографія. І чим близше до наших часів, тим більше сторінки нарису нагадують каталог, при чому автор не відріжняє полови від доброго зерна і з однаковим замилуванням вичисляє щиро літературні твори, як і ріжну газетну писанину.

Тому ми не можемо оцінити нарис д-ра Франка так, як би хотіли, так, як би заслугував на те дослідник, що положив великі заслуги на полі нашої літератури й науки. Але ми не будемо дивуватися, чому згадана його праця не стоїть нарівні з „Южнорусскою літературою“, „Ст-

рою Русю“, „З останніх десятиліть“ і т. д. Досить прочитати перші рядки передмови, щоб зрозуміти, де причина такого, а не інакшого укладу книжки. „Мало який твір, каже д-р Франко, не тільки в нашім, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих обставин, як отсей мій „Нарис“. Позбавлений свободи обох рук від кінця 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безладністю, але ще більше може психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданнем, що мій „Нарис“ виходить не так повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажалося“ (ст. III). З глибоким пієтизмом приймаємо сей прояв невисипушої енергії автора, його щире бажання навіть в таких невимовно тяжких обставинах працювати для своєї суспільності.

Звичайно і в теперішнім своїм вигляді книжка має чималий інтерес і може служити користним доповненнем книжки д. Лепкого.

Тимчасом ми побажаємо авторові видати яко мога швидче свої прекрасні нариси, що друкувалися в своїм часі в „Л.-Н.-Вістнику“.

В „Нарисі“ помітили ми деякі дрібніogrіхи — lapsus memoriae або помилки переписчиків, які конечно треба виправити в 2-м виданню. Отже київська митрополія відновлена в 1620 р. а не 1625 (ст. 54); полтавський погром стався в 1709 р., а не 1708 (ст. 76); Гоголь — родом з Миргородського пов., а не ніженського (та й сей останній на Чернігівщині, а не на Полтавщині) (87); Григорій Полетика названий Антоном (98); кріпацтво в Росії скасовано не 16, а 19 лютого 1861 р. (ст. 145); д. Єфремов написав про національне питання в Норвегії (ст. 148); невірно, що Костомаров і Куліш оба родом із Вороніжчини (ст. 114); Куліша заслано до Тули, а не Калуги (ст. 118); повість Свидницького звється „Люборацькі“, а не „Люборадські“, як її перехрестили

в Галичині і т. д. Але се дрібниці. „Показчик імен і речей“ краще було дати петітом в дві шпальти.

За те мило нам одмітити появу важніших статей д-ра І. Франка^{*} літературно - критичного характеру, виданнє яких заповів він у передмові до згаданого вище свого „Нарису“. Поки що вийшла перша частина сеї збірки, якій шановний автор дав загальну назву „Молода Україна“. І справді — молода се Україна. Молода і тими темами, яких торкається автор, і обробленнєм сих тем, способом їх трактування, молода своєю мовою, своїм стилем. Як на часі передрук сих свіжих, з юнацьким розмахом писаних статей! Як на часі саме тепер, коли наші наймолодші критики тягнуть нас „поза обруб життя“, намагаються вговорити нас покинути боротьбу за своє право на бенкеті життя і заняться більш спасенним і очевидно безпечнішим ділом самодосконалення та оглядання святості!

Давно ми не чули бадьорого живого слова в критиці — слова, котре б будило людські душі з оспалости, котре б поривало їх до чину... Автор не залітає в хмари поглиблень тайн, не шукає доріг до містичних країн — він прислухається до голосу життя і не відріжняє фактів літературних від того осередку, в якім повстали вони, від часу, що їх сплодив. Він живе і страждає болем живого життя, а знаннє його і слово — се могутня зброя в боротьбі за наближеннє крашого часу, тої вільної і нової семі народів, добиватися котрої велів нам безсмертний Тарас. В кожнім рядку нарисів бачимо ми благородну душу автора, котрій скрізь присвічує великий ідеал — ідеал вселюдського щастя. Франко сказав колись про себе, що він пролог, а не епілог. І справді, він борець, а не слабий, безвільний оглядач життя і не контемпляція містич-

них тайн, обяв недовідомого, мертвої краси і святости, а боротьба за живу красу людських відносин, за право людини на повне щастє на сій долині горя і сліз становить його ідеал. Діяльна любов до людей, а не презирство до „чорни та поганства“ — ось справжнє королівство його душі.

Більшу частину книжки займає стаття „З останніх десятиліть XIX в.“, друкована своєго часу на сторінках „Літ. - Наук. - Вістника“. Не будемо переповідати сеї незвичайно інтересної статті. Скажемо тільки, що там іде мова про розвій нашої літератури між 1880 і 1900 рр. Зачинає автор від кінця 70 рр. мин. ст., говорить про письменників цілої соборної України, попереджаючи розділи літературно-критичні оглядами суспільно-політичного й культурного життя, так що факти літературні представлені на тлі живого життя.

Щиро радимо всім нашим читачам познайомитися з сею статтею. Се справді незвичайно цінне доповнення до „Нарису українсько-руської літератури“, сеї „тимчасової“¹⁾ історії літератури, котрою недавно обдарував нашу суспільність д-р Франко.

Як додатки до згаданої статті умістив д-р Франко передруки своїх публіцистичних статей з „Життя і Слова“ — „З кінцем року“ (1896) „Коли не по конях, то хоч по оглоблях“ та „З новим роком“ (1897), долучивши до них і статтю Н. С. Ж. (Лесі Українки) „Не так тії вороги, як добрії люди“, писану з приводу першої з вичислених публіцистик Франка.

Додатки сі становлять цінний матеріал для історії громадського життя на Україні в кінці

¹⁾ Як відомо, перед своєю недугою д-р Франко займався обробленням ширшого курсу історії укр.-письменства, вступ до котрого опублікував у 89 т. „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка.“

90 pp. і читаються з живим зацікавленнєм як за-
для інтересу самої річи, так і задля живости й
інтересності викладу. Ми так довго без керми
плили по морю тьми, під прaporом мистецтва
і без усякого прaporя, мугикаючи часом мертві
пісні, що живе огнiste слово одного з найкра-
щих наших публіцистів не одному пригадає сни
віри далекої юности,¹⁾ а молодіж може збудити
з її оспалості і нагадає їй великі обовязки су-
проти рідного народу та його трудящих верств.

„Начерки і характеристики“ д. О.
Грушевського торкаються найновійшої нашої
літератури, отже природно закінчують згадані
вище книжки. Написані ще 10 літ тому (що був
живий пок. О. Кониський) і трохи перероблені
й доповнені (додано другу частину — „Загальний
погляд на українську літературу ХІХ в.“) являють-
ся вони мабуть чи не першою літературно-
критичною спробою д. О. Грушевського. Та хоч
і носять вони сліди ще маловиробленого пера —
характеристики його, що появляються час від
часу в останніх річниках „Літ.-наук. Вістн.“ (напр.
Куліша, Винниченка *et cet*) стоять далеко вище
— проте становлять вони доволі корисний вклад
в нашу біду загальними оглядами літературу.
Автор коротенько знайомить нас з ліпшими тво-
рами того чи іншого письменника, подаючи
при сім кілька уваг що до змісту й напряму сих
творів, послугуючися часто відповідними цитата-
ми з них. Тон автора спокійний, епічний, про лі-
тературні факти говорить він з спокоєм Пушкі-
нового Пимена: „добру и злоу внимая равно-
душно“. Особливою експресією і виразністю ха-

---

¹⁾ Може цікаво буде знати шан. авторові, що сі його
статті з захопленнєм читали ми, гімназисти на рос. Україні,
дістаючи в ковертах тоненьке видання „Життя і Слова“.
А „З кінцем року“ ходила між нами і літографована.

рактеристики не визначаються. Взагалі збірка трохи нагадує блаженої памяти „історію р. літератури“ О. Огоновського. Проте, хоч автор і не дав яскравого образу кожної індивідуальності, все ж головні прикмети літературної фізіономії поодинокого письменника зазначені. Зачинає д. Грушевський від 60-их років (від Ганни Барвінок) і оглядає тих чи інших письменників (кожного з окрема) по десятиліттям, коли хто почав писати.

Бере він тільки белетристів, поминаючи поетів і драматургів, торкаючись поетичної і драматичної літератури лише остільки, оскільки вибраний автор визначився й на сих полях літературної творчості (тому поминено Щоголєва, Старицького, Лесю Українку, Тобилевича, Пачовського та інших). Вибрана д. О. Грушевським система оглядів по окремим письменникам має свої, як сам він зазначає, добре і негативні сторони. Повнішче можна сказати про окремого письменника, але розривається до певної міри звязок його діяльности з іншими, труднішче представити розвій письменства, змалювати його течії і напрями. Правда, спробу такого повязання добачуємо і у д. Грушевського, але більше механічну (початок характеристики того чи іншого письменника навязується до попереднього оповідання). Є в автора й змаганнє поставити літературні факти в звязку з суспільними умовами, але знову спроба й тільки, широкої картини сеї взаїмності не бачимо. Відгук сеї взаїмності бачимо напр. в оглядах так зв. тенденційних творів („Хмари“ Левицького, „Юрій Горовенко“ Кониського, „Соняшний промінь“ Грінченка, „Товаришки“ О. Пчілки), але все це краще було б оглянути разом, долучивши сюди відповідні драми Старицького, Тобилевича, Грінченка, Марковича, оповідання Подоленка, Кононенка (Школиченка) і т. д. Хотілося б також, щоб автор давав не тільки епічний, спокійний нарис, показував не тільки причини повстання того чи іншого твору,

а також і причини їх хиб, переказував не тільки зміст їх, а й оцінював його з погляду психолога і соціолога. Художня критика виконання твору, його викінченості і стійності, разом з виясненням суспільних причин, що викликали сей твір — ось що потрібно, на наш погляд, для історика літератури. Розуміє се й д. Грушевський (див. напр. ті рядки, де він говорить про „Хмари“ і „Над Чорним морем“ Левицького або про повісті Грінченка), але треба було б різкіших рис, виразнішого зазначення.

Хиби своїх начерків з цього боку д. Грушевський виправляє в „Загальнім погляді“, де подає огляд течій і напрямків. Тут торкається автор також і поезії й драми, зазначаючи головні мотиви їх. Огляд сей невеличкий (коло 50 ст.), але найголовніше в нім зазначене; читається він з інтересом і взагалі видно тут вправніше перо.

Треба ще зазначити у д. Грушевського деякі пропуски. Написані начерки його досить давно, тому не дивно, що дещо з пізнішого поминено, хоч автор і переглянув їх перед друком у „Літ. наук. Вістнику“. Отже не знаходимо згадки за повість В. Левенка (Леонтовича) „Старе і нове“ — цікаву спробу схопити нові типи серед українського робітництва й селянства, — спробу першу в сім роді; не згадано й про стару його повістку „Per pedes apostolorum“; так само нічого не говорить автор про цікаві повісті пок. Грінченка — „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“ — малюнки сучасного села з прекрасним змальованням негативних типів і надто слабим позитивного — Зінька, промовчано також дрібні оповідання Грінченка — одні з кращих з його прози; поминено також чимало з останніх творів Коцюбинського, Григоренка та інших, про що не можна не пожаліти. Не можна згодитися з залученням Г. Барвінок до сучасної нашої літератури.

Автор говорить про неї тому лише, що Г. Барвінок ще живе і пише. Але се ще не позволяє зачисляти її до новійшої літератури. Та не вважаючи на все це, його „начерки й характеристики“ не можна не привітати — вони заповнюють справжню прогалину в історії нашої новійшої літератури. Тому кожному, хто хоче познайомитися з фактами її, радимо обернутися до сих начерків. Шкода лишень, що автор не подає бібліографічних вказівок про розбирані твори — для людини мало знайомої з діями рідної літератури такі вказівки були б дуже помічними. Крім того слід би було подати на початку кожної характеристики рік, місце появи й ціну збірників чи окремих творів дотичного письменника.

З МІСТ:

	стор.
1. Передмова	III—XV
2. До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження	1— 58
3. З нашої літературної критики	59— 73
4. Євген Гребінка	74— 96
5. Михайло Комаров	97—114
6. Борис Грінченко	115—148
7. Нові книжки по історії укр. літератури .	149—163

„Новітня Бібліотека“

виходить неперіодичними випусками. Друкує твори української і світової літератури: романи, повісті, драми, новелі, критичні нариси й ін.

Видає: Видавництво „ШЛЯХИ“ у Львові.

Досі вийшли:

1. Гергарт Гавітман: Перед сходом сонця (вичерп.). К.	
2. Гю де Мопасан: Історія одної дівчини (вичерп.). „	
3. Леонід Андреев: Чорні маски (драма) . . . „	1·60
4. Михайло Яцків: Adagio consolante (вичерп.).	
5. Станіслав Жеромський: „Табу“ і ін. опов. . . „	1·60
6. Едгар Алян По: Елебонора і інші опов. . . „	1·60
7. Микола Орищин: Тяжка заповідь (вичерп.).	
8—9. Петер Альтенберг: Як я то бачу... . . . „	2—
10. Володимир Бирчак: 1,000,000 (опов.) . . . „	1·60
11. Анатоль Франс: Цезар Борджія і ін. опов. (вичер.).	
12. Е. Т. А. Гофман: Дожа й догареса (опов.) . . . „	1·60
13—14. Мих. Яцків: Смерть Бога (вичерп.).	
15—18. Василь Пачовський: Ладі й Марені терновий огонь мій... (поезії) . . . . . „	7—
19. Микола Голубець: Мойсей безумний (вичерп.).	
20. Др. Степан Балей: З психології творчості Шевченка . . . . . „	3·50
21. Гергарт Гавітман: Затоплений дзвін (вичерп.). „	
22. Мих. Яцків: Танець тіней (роман, I части) . . . „	4—
23. Октав Мірбо: Лихі пастухи (драма) . . . „	3·50
24. Степан Чарнецький: В годині задуми (вичерп.).	
25. Роман Секела: Смерть (вичерп.).	
26. Др. Дмитро Донцов: Похід Карла XII на Україну „	1·20
27. Мих. Яцків: Танець тіней (роман, II части) . . . „	8—
28. Тарас Франко: Збиточний Амор (переспіви) . . . „	3—
29. М. Голубець: Українське мистецтво. (Вступ до історії) . . . . . „	4—
30. Кнут Гамсун: Вікторія . . . . . „	5—
31. Лесь Мартович: Народня ноша . . . . . „	4—
32. Володимир Дорошенко: Житте і слово (статті) . . . „	9.—

Замовляти

в „Новітній Бібліотеці“, Львів, ул. Костюшка
1 а. або в **Книгарні Наукового Товариства
ім. Шевченка**, Львів, Ринок 10.

Зрв. ПРОВЕРЕНЮ
С/Ф. 987

B5634

Того самого автора:

М. Левицький як кооператор і його хліборобські спілки.
Львів, 1909. „Економічна бібліотека“, ч. 12.

З історії земства на Україні. І. Податкова політика і суспільно - економічна діяльність. Львів — Київ, 1910. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Нові видання і розвідки по історії української літератури (1906 — 1910). Критично - бібліографічний огляд. Львів — Київ, 1911.

Систематичний показчик до „Київської Старини“ і „України“. Критична оцінка, поправки й доповіння. Львів — Київ, 1912.

Украинская Академия Наукъ Москва, 1912. Вид. ред. „Украинская Жизнь“.

Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873—1892 — 1912 рр.). Київ — Львів, 1913. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3 й. Україновѣдѣніє. Издание Академіи Наукъ. Петроградъ, 1914.

Півтораста літ української політичної думки. Віденъ, 1914. Вид. „Союза визволення України“.

Українство в Росії. Новіші часи. Віденъ, 1916. Вид. „Союза визволення України“.

У відповідь напасникам. (Дві статті з приводу ріжних „ревеляцій“ про Союз визволення України). Віденъ, 1917. Вид. „Союза визволення України“.

Спис творів Івана Франка. З додатком статей про нього і рецензій на його писання. Випуск I. „Матеріали до української бібліографії“, т. IV. Львів, 1918. Вид. Наукового Тов. ім. Шевченка.

Октав Мірбо. Лихі пастухи. Драма на 5 дій. Переклав із французького Вол. Дорошенко. Львів, 1916. „Новітня Бібліотека“, ч. 23.

Вол. Короленко. Без язика. Повість. Переклад під редакцією і з передмовою Вол. Дорошенка. Львів, 1918, „Всесвітня Бібліотека“, ч. 14.

B5634
1026

B 5.634